

Д.А. Функ, Д.М. Токмашев

ШЕЛЕУТСКИЙ
ФОЛЬКЛОР



ЛИРИКА

Учебное пособие
для учащихся 5-9 классов



Институт этнологии и антропологии
им. Н.Н. Миклухо-Маклая
Российской академии наук

Д.А. Функ, Д.М. Токмашев

ПЕЛЕУЧСКИЙ ФОЛЬКЛОР



ЛИРИКА

Учебное пособие
для учащихся 5-9 классов



Москва
2022

УДК 82.398
ББК 82(253.7)-6
Ф94

Авторы благодарны непосредственным участникам создания данного пособия – кандидату физико-математических наук, доценту, отличнику народного просвещения РСФСР Михаилу Георгиевичу Токмашеву за помощь в переводе оригинальных текстов на русский язык, а также Михаилу Андреевичу Попову за методическое сопровождение.

Авторы выражают особую признательность информантам – жителям с. Беково: ветерану педагогического труда, почётному работнику общего образования РФ Тамаре Николаевне Якучаковой и солистке телеутского фольклорного ансамбля «Солоны», поэту-песеннику Наталье Николаевне Чебельковой за ценные языковые консультации в ходе работы над пособием.

Ф94 **Функ Д.А., Токмашев Д.М.**
Телеутский фольклор. Лирика : учебное пособие для учащихся 5–9 классов. М.: ИЭА РАН, 2022. – 120 с.

ISBN 978-5-4211-0285-4

В пособии в оригинале и в адаптированном виде представлены уникальные образцы лирики телеутов. Тексты сопровождаются переводами на русский язык, аудио- и видеозаписями в виде QR-кодов, а также языковыми и речевыми упражнениями для развития у учащихся навыков устной и письменной речи.

Предназначено для использования в средней школе на уроках телеутского языка и литературы, а также для самостоятельной работы.

УДК 82.398
ББК 82(253.7)-6

*Подготовлено в рамках реализации проекта
Фонда сохранения и изучения родных языков
народов Российской Федерации, 2021 г.*

ISBN 978-5-4211-0285-4

© Институт этнологии и антропологии РАН, 2022
© Д.А. Функ, Д.М. Токмашев, 2022

Предисловие

Кире сёс

Дорогие ребята!

Культура каждого народа обязательно включает в себя большое количество песен, которые поются на любой случай жизни, в горе и радости, на праздниках и для себя. Песни бывают личными и общими (их знают все или большинство людей). Чаще всего у народных песен нет авторов, или он попросту неизвестен. Песенный фольклор телеутов именно таков. В нем представлены самые разнообразные виды песен – исторические, приуроченные к праздникам, песни-обращения к семейным и родовым духам-хранителям, колыбельные и свадебные, лирические и плясовые, веселые и печальные и многие другие. Спецификой именно телеутского фольклора, что отмечали исследователи еще столетие назад, является музыкальное богатство. Любая разновидность песен исполняется на свой, каждому телеуту известный, мотив.

Музыкальный фольклор – настоящий памятник нематериальной культуры телеутов. Наиболее искусные исполнители песен, напевов и частушек состязались в своем умении красочно и образно петь и проговаривать тексты. Были у телеутов и традиционные музыкальные инструменты – струнные («топшуур», «кай-комус», «икили») и духовые («прыгы», «сыбыски»), под аккомпанемент которых исполнялись эпические и лирические песни. Песня была неразрывно связана с повседневным языком, с общением в быту, поэтому песенный язык настолько точно и красиво рисует перед слушателем картины из реальной жизни.

Вот веселые родственники в песенной форме благословляют новобрачных и желают им счастливой и богатой жизни, а также



восхищаются родной землей, приговаривая «На синеющем хребте дорогих коней копыта путь нам проложили, на милой Томи–матушке по благословению дорогих предков юрт наш вырос» – это свадебная песня.

А здесь удалой храбрец Мырат хвалится перед матерью своей силой и просит отпустить его в дальние края на битву с врагами – это песнь Мырат-пия. Уже много столетий живут телеуты в Южной Сибири, вдали от таких рек, как Волга и Урал, а песни сохранили историческую память наших предков о великих походах и битвах – именно через Урал и Волгу, зажав два камня под мышками, переплывает Мырат на пути с войны в родные края.

Слышите призывную песнь юноши, который просит красавицу Апакын показаться ему, а та ему шутливо отказывает? Это – любовная песня молодца Мырзала. А вот дети шумной толпой ходят на Рождество по домам и с помощью обрядовых песен-колядок просят у хозяев угощения и желают им счастья. С этими и другими песнями своего народа вы познакомитесь в этой книге.

Все тексты насыщены удивительно красивыми образами и сравнениями и наполнены старинной лексикой. Именно поэтому к каждому тексту подготовлены вопросы и задания, а в конце книги дан словарик. В нем в том числе содержатся и сложные, старинные слова, которые уже выходят из употребления и сохраняются лишь в фольклоре. Это обязательно поможет вам в понимании красоты песенного языка телеутского народа.

А еще в книге есть QR-коды песен, записанных в конце 1980-х – начале 1990-х годов. Они помогут вам в реальном звучании услышать образцы фольклора, которые старшее поколение, поколение ваших пра-прабабушек, донесло до вас, живущих в век цифровых технологий.

Тексты, включенные в эту книгу, имеют разную историю. Историческая песня о богатыре Мырат-Пие была записана ровно 150 лет назад начинаяющим исследователем Василием Васильевичем

Радловым (1837–1918), который впоследствии стал одним из самых известных лингвистов-востоковедов мира.

Практически все остальные записи включенных в эту книгу песен – праздничных, лирических, колыбельных, свадебных, плясовых – были сделаны более 30 лет назад Дмитрием Анатольевичем Функом в деревне Телеуты (в черте города Новокузнецка) от Пелагеи Павловны Поросенковой (1902-1991) и в селе Беково (деревне Челухоево) от Ульяны Андреевны Челухоевой (1922-2015). Все исполнительницы в совершенстве владели родным языком и великолепно знали телеутский песенный фольклор во всех его разновидностях. Самый полный современный вариант песни о богатыре Мырат-Пие, включенный в эту книгу в виде видеозаписи, был записан также Д.А. Функом от еще одной прекрасной исполнительницы народных песен Анны Кирилловны Алагызовой (1936 года рождения) в деревне Шанда в 2014 году.

Расспросите своих бабушек и дедушек об этих людях. Они обязательно что-то вспомнят, и названные здесь исполнители станут для вас не просто именами, отчествами и фамилиями, а наполняться историями, которые помогут этим именам предстать живыми людьми, так много сделавшими для того, чтобы вы могли знать свою историю и культуру.

Интересных вам уроков и новых знаний!

*Дмитрий Анатольевич Функ,
Денис Михайлович Токмашев*



Мырат-пий

Эне:

Айы, Мырадым! Мырадым!
эдил теген су келер,
аны қаниип кечерзин?
эдегинде эл полор,
аны қаниип ѿдрзин?
Айы, Мырадым! Мырадым!
јайық теген су келер,
аны қаниип кечерзин?
јақазында эл полор,
аны қаниип ѿдрзүн.

Мырат:

Айы, энекем! энекем!
эдил теген су эмтири;
эки чомзом кечерим;
эдегинде эл эмтири,
мен келгемде јенилген.
Айы, энекем! энекем!
Јайық теген су эмтири;
јаңыс чомзом кечерим.
Јақазында эл эмтири;
мен келгемде јенилген.

Эне:

Айы, Мырадым! Мырадым!
пир ағашта мұң пудак,
пу кезейин тедиң бе?
пир пойыңа мұң кижи

адыжайын тедиң бе?
Айы, Мырадым! Мырадым!
пир ағашта жүс пудақ,
пу кезейин тедиң бе?
пир пойыца жүс кижи
јуулажайын тедиң бе?

Мырат:
Айы, энекем! энекем!
пир ағашта мун пудақ,
пир пудақтаң нези артық?
пир пойыма мун кижи
пир кижиден нези артық?
Айы, энекем! энекем!
пир ағашта жүс пудақ,
пир пудақтаң нези артық?
пир пойыма жүс кижи
пир кижиден нези артық?

Эне:
Айы, Мырадым! Мырадым!
қара суға қан уруп
су қайдаң ичерзиң?
қалықпылаң чертежип
јақшы қайдаң табарзың?
Айы, Мырадым! Мырадым!
куру јерге ѡрт салып
ölöң қайдаң табарзың?
қалықпылаң чертежип
јақшы қайдаң көрөрзүн?



Мырат:

Айы, энекем! энекем!
қара суға қан уруп
сузаганда ичермин;
қалықылаң черткілзем
эл јақшызын табарым.
Айы, энекем! энекем!
қуру јерге ѡрт салып
ölöң јақшызын табарым;
қалықылаң јуулашсам
јурт јақшызын табарым.

Эне:

Айы, Мырадым! Мырадым!
қас түжүрбес көлгө
қас түжүрдүң, Мырадым;
қасты пажын ағарқан
адаңды неге уйлаттың?
Айы, Мырадым! Мырадым!
ку қондырбас көлгө
ку қондырдың, Мырадым,
қуды пажын ағарқан
эненди неге уйлаттың?

Мырат:

Айы, энекем! энекем!
эртен турдум поспылаң
эбре јаным қарандым;
јууға чықтым тембилиң
јаңыс адам санандым.
Айы, энекем! энекем!

эртен турдум поспылаң
эбре јаным қарандым;
јууга чықтым тембилиң
јаңыс энем санандым.

Эне:

Айы, Мырадым! Мырадым!
қара арғымаң таштадың,
арғымаңты қайдаң аларзың?
карачы чана таштадың,
chanаны қайдаң аларзың?

Мырат:

Айы, энекем! энекем!
қайыңнаң мойрық чыққанмын,
кажатқа салза түжүлбес;
калжымаң тенек тууғанмын,
қарғаның сөзүне келишпес.
Айы, энекем! энекем!
пудақтың мойрық чыққанмын,
тöндö салза түжүлбес,
поромой тенек тууғанмын,
јақшының сөзүне келишпес.

Мырат јуудан јанып келип энезине сарнап жат:
Айы, энекем! энекем!
эки ташты қолтықтап
эдил кечкен Мырат мен;
экиден јууга түжүп
эзен чыққам Мырат мен.
Айы, энекем! энекем!



јаңыс ташты қолтықтап
јайық кечкем Мырат мен;
јаңысқан јуға кирдим,
јақшы јандым Мырат мен.

Мырат-пий

Мать:

О Мырат, Мырат мой бедный!
Как ты за море поедешь?
Там тебя пучина встретит.
О Мырат, Мырат мой бедный!
Там у берега, близ моря,
Ты найдешь народ сердитый.
Как-то ты его минуешь?
Как-то ты его пройдешь?
О Мырат, Мырат мой бедный?

Мырат:

Мать, ты мать моя родная!
Отпусти меня, Мырата.
Это море я в два взмаха,
Я в два взмаха перееду!
Глубока его пучина,
Но его единственным взмахом,
Ты поверь, переплыту я.
Отпусти же, мать, Мырата!
Я возьму тогда два камня,
Я, Мырат, который море

По пучине переехал,
И народ побью сердитый!
Мать, ты мать моя родная!
Да один возьму я камень,
Я, Мырат, что переехал
Храбро море и пучину,
И одним я этим камнем
Разгоню врагов дружину.
Совершив свою победу,
Я к тебе вернуся счастлив.
Отпусти же, мать, Мырата!

Мать:

О Мырат, Мырат мой бедный!
Вон на дереве тенистом
Сколько тысяч мелких ветвей.
Разве все их разом срубишь?
И людей ты столько ж тысяч
На своей дороге встретишь,
Разве разом все их сгубишь?
Но возьми ты сотню ветвей,
Разве срубишь ты их разом?
Посмотри, людей вон сотня –
Как один ты с ними сладишь?
О Мырат, Мырат мой глупый?

Мырат:

Мать, ты матушка родная,
Хоть и тысяча их ветвей –
Чем они, однако, лучше,
Чем одна такая ветка?



Много тысяч есть народу,
Чем они, однако, лучше
Одного, как эта ветка.
И на дереве сто ветвей
Не сильнее одной ветки,
Меж людьми таких же сотня,
Все похожи брат на брата,
И легко мне с ними сладить.
Отпусти же, мать, Мырата.

Мать:

О Мырат, Мырат мой бедный!
Если чистый ты источник
Оросишь людскою кровью,
Где, скажи мне, ты напьешься?
Если скориться ты будешь,
Как богатства ты добьешься?
О Мырат, Мырат мой глупый!
Если степь спалишь огнем ты,
Где траву найдешь тогда ты?
Если ты народ погубишь,
У кого найдешь богатство?
О Мырат, Мырат мой глупый!

Мырат:

Мать, ты матушка родная!
Если чистый я источник
Орошу людскою кровью,
Я зажажду и напьюся.
Если я сражусь с народом,
Я найду его богатство!

Если степь спалю сухую,
То трава родится гуще.
Если в плен возьму народ я,
То возьму его и юрты
И возьму его я стадо.
Отпусти же, мать, Мырата.

Мать:

О Мырат, Мырат мой бедный!
Лебедь чуждую несешь ты
На спокойные к нам воды.
Так несешь ты в сердце горе.
Сединой, как пух лебяжий,
Ты мне голову покроешь,
Если ты меня оставишь.
О Мырат, Мырат мой бедный!
Там на озере, где гуси
Отродяся не ныряли,
Ты гусей нырять заставил,
В виде тысячи печалей,
Что ныряют в нашем сердце.
Голова отца твоего
Посереет, как пух гуся.
Сердце горестью наполнишь,
Надорвешь ты нас печалью!
Пощади нас над могилой,
Пожалей, Мырат мой милый!

Мырат:

Мать, ты матушка родная!
Как на битву я сбирался,



Рано, рано просыпался,
Об одной тебе я думал.
Горе грудь мою стеснило,
Взор слеза мой помутила,
Мать, ты матушка родная!
Как на битву я сбирался.
Рано, рано просыпался,
Об одном отце я думал.
Горе грудь мою стеснило,
Взор слеза мне помутила,
Но на битву я поехал,
Мать моя, и смел, и весел.

Мать:

О Мырат, Мырат мой бедный!
Ты коня своего бросил,
Вороного иноходца,
Где теперь найдешь другого?
О Мырат, Мырат мой бедный!
Бросил легкие ты лыжи,
Лыжи те, что так любил ты,
Где найдешь тогда другие?
О Мырат, Мырат мой глупый!

Мырат:

Мать, ты матушка родная!
Из березы криво рос я,
Если кто на холм посадит
Ту березу, не исправить.
Своенравным и упрямым
Дураком я, мать, родился,

И я опытом бывалых
В жизнь свою не умудрился.
Я из ветвей криво вырос –
Дураком совсем я вышел.
Люди добрые что скажут,
Я как будто бы не слышу!
Мать, ты матушка родная,
Отпусти ж меня на битву,
К ней спешу я до заката,
Не держи ж меня, родная.
Не держи Мырата.



Иштер Упражнения

1. Пу сөстөрди сөзликте табып алыш, эзиңе алыш, чийип ал.

Найди в словаре значение этих слов, запомни и запиши их.

Эдил, теген, суу, кеч-, эдек, эл, Жайық, яқа, чом-, кел-, јеніл-, яңыс, агааш, муң, пудақ, кес-, адыш-, агааш, жүс, жуулаш-, артық, қара суу, қан, ур-, ич-, қалық, чертеш-, тап-, куро, жер, ѡрт, сал-, ѡлөң, яқышы, қайдаң, көр-, суузас-, журт, қас, түши-, агар-, ада, уйлат-, қон-, қуу, эне, арғымақ, ташта-, қайың, мойрық, қалымақ, тенек, қарға-, келиши-, төң, чана, поромой, қолтық, қолтықта-.

Например:

суу ‘река, вода’, эдек ‘подол одежды’, эл ‘народ’...

2. Пу чёрчёктиң пёллүгештерин пириктир, чийип ал, орус тилине көчүрүп ий.

Соедини вместе части выражений из сказки, запиши и переведи их на русский язык.

Эдил	јенилген
эдегинде	кечерим
Жайық	кечерим
яқазында	муң кижи
эки чомзом	муң пудақ
мен келгемде	пудақ
яңыс чомзом	теген суу
пир ағашта	теген суу
пир пойыңа	эл полор
жүс	эл полор
жүс	кижи
пир кижиден	қан уруп
қара сууга	қондырбас көл
куру жерге	нези артық

эл јақшызын	öрт салып
куру јерге	öрт салып
јурт јақшызын	табарым
қас	табарым
куу	түжүрбес көл
јууға	чық
јаңыс энем	қолтықтап
қара аргымақ	мойрық чыққанмын
қарачы чана	Мырат мен
қайыннаң	Мырат мен
қалъямақ	санандым
төңдө салза	таштадың
еки ташты	таштадың
Эдил кечкен	тенек тууганмын
екиден јууга	түжүлбес
Жайық кечкем	түжүп

Например:

јаңыс энем санандым ‘лишь о матери я думал’, *қарачы чана таштадың* ‘бросил ты свои черные лыжи’, *қуу қондырбас көл* ‘озеро, на которое не сядет лебедь’ ...

3. Пириktирген сөстөрмynиң чörчökтиң учун куучын-эрмектер јазап ал.

Составь предложения по тексту с получившимися выражениями.

Например:

Мырат-пий қара аргымағын таштады. ‘Мырат-пий бросил свое-го черного волшебного скакуна’.

Мырат-пий калъямақ полып јууга чыққан. ‘Мырат-пий, будучи хра-бречом, на войну отправился’.

4. Жетпей јатан сөстөрди талдал, кидире турғузып, орус тилине көчүрүп ий.



Выбери и вставь пропущенные слова, переведи предложения на русский язык.

яңыс, агаشتа, келгемде, келер, кижи, қайдан полор, суу, эдегинде, эмтири

1. Эдил теген суу ..., аны қаниип кечерзиң?
2. ... эл полор, аны қаниип ёдёрзиң?
3. Жайық теген ... келер, аны қаниип кечерзиң?
4. Жақазында эл ..., аны қаниип ёдёрзиң?
5. Эдил теген суу ...; эки чомзом кечерим.
6. Эдегинде эл эмтири, мен ... јенилген.
7. Жайық теген суу эмтири; ... чомзом кечерим.
8. Пир ... муң пудақ, пу кезейин тедиң бе?
9. Пир пойыңа муң ... адыжайын тедиң бе?
10. Қара арғымақ таштадың, арғымақты ... аларзың?

Например:

Эдил теген суу келер, аны қаниип кечерзиң? ‘Встретится тебе Волга-река, как ты через нее переправишься?’

5. Эрмек-қуучының алыштыра чийген сөстөрди чыныча чийип ал.

Запишите слова предложений в правильном порядке.

1. ичермин қара қан уруп суузаганда сууга
2. куру жерге салып жақшызынölöп öрт табарым
3. ыйлаттың пажын ағарқан қасты неге аданды?
4. мойрық салза чыққанмын қажатқа қайыңнаң түжүлбес
5. қалымақ сөзүне тууғанмын тенек қарғаның келишпес
6. пудақтың түжүлбес чыққанмын мойрық салза тёндө
7. сөзүне тууғанмын поромой келишпес тенек жақшының
8. эки Эдил Мырат кечкен ташты қолтықтап мен
9. жаңыс ташты мен қолтықтап кечкем Мырат Жайық
10. жақшы жууға Мырат кирдим мен жаңысқан жандым

Например: 1. Қара сууга қан уруп суузаганда ичермин.

6. Жетпей јатан сөстөрди скобкалардаң алып, чынынча кидирे турғузып, орус тилине көчүрүп ий.

Вставь пропущенные слова из скобок в правильной форме, переведи предложения на русский язык.

1. (Эдек) эл полор, аны қаниип őдөрзин?
2. Жайық теген су (кел-), аны қаниип кечерзиң?
3. Жақазында эл полор, аны қаниип (öt-)?
4. Жайық теген су эмтири; жаңыс (чом-) кечерим.
5. Жақазында эл эмтири; мен (кел-) јенилген.
6. Пир ағашта јўс пудак, пу (кес-) тедиң бе?
7. Пир пойыма јўс кижи пир (кижи) нези артық?
8. Қара суга қан (ур-) суу қайдаң ичерзиң?
9. Қуру (јер) ѡрт салып ѳлөң қайдаң табарзың?
10. Қалықпылаң (чертеш-) јақшы қайдаң көрөрзүң?

Например: 2. *Жайық теген су келер, аны қаниип кечерзиң?*

‘Встретится тебе Урал-река, как ты через нее переправишься?’

7. Пу сурақтарға қару пер.

Ответь на вопросы.

1. Недең ары энези Мырат-Пийди сурап јат?
2. Мырат-Пий јууға парза нени эдегей јат?
3. Мырат-Пий қандый пайаттарды, сууларды кечкен?

8. Пу сарынның теленет тилимынаң сарнаганын угуп ал, көрүп ий. Послушай и посмотри два варианта исполнения этой песни по-телеутски.

ВИДЕО



АУДИО



Табыр

Табырдаң тобор ииий қамчалу ииий,
Табырдың қызы јинјилү.
Ағый тайақтаң ииий көк тайақ,
Ай уулдар йаштар ойунға.

Ай уулдар йаштар ииий арада
Қыстар ақ матор пери пол?
Эм јазым кел жат ииий арланып ииий,
Жаш ағаш пажы пүрлен жат.

Jaстың пайрамы ииий јыл пажы,
Jaштар ойнайтон тем кел жат.
Эм күзүм кел жат ииий күрленип ииий,
Кöп ағаш пажы шушал жат.

Күстүң пайрамы ииий јыл пажы,
Күчүлер ойнор тем кел жат.
Ақ тайқа пууры ииий қар алза,
Алдызы қайда турлайтан?
Ақам алқыжы ииий јоқ ползо,
Ардалар қайдаң көк көртен?

Көк тайқа пууры ииий қар алза,
Кöп алды қайда турлайтан?
Кöкшин алқыжы ииий јоқ ползо,
Кöчүлер қайдаң көк көртен?

Игровая песня

На Табыре тобор с камчой,
Девушки с праздника Табыр – в жемчугах.
У самых седых – синий посох, тайак,
Парней-девушек на игру зовут.

Среди парней-девушек арада
Девушки красивые здесь ли?
Весна приходит, распускаясь,
Молодых деревьев макушки покрываются листьями.

Весенний праздник – раз в году,
Молодым играть время приходит.
Осень приходит, сверкая,
Верхушки многих деревьев шумят.

Осенний праздник – раз в году,
Молодым играть время приходит.
Белой горы подножье снегом если покроется,
Звери где будут кормиться?
Предка моего благословения если не будет,
Дети откуда зелень увидят?

Синей горы подножье снегом если покроется,
Много зверей где будут кормиться?
Старцев благословения если не будет,
Дети откуда зелень увидят?



Ай йажыл чепкен ииий јайғандый,
Меең йатқан јерим, Ана-Том.
Ол йаш ууланды ииий мондылтқан,
Ол йатқан јерим, Ана-Том.

Қызыл чепкен ииий јайғандый,
Қырчыны сылу, Пайадым.
Эм қыс ууланды ииий мондылткан,
Ол ёскөн йерим, Байадым.
Анажы Томдо ииий көрзөгөр,
Алтын қапқақтаң ажыл жат.

Күстиң ақайдың ииий алқыжы,
Ақ ўрүс полып жайыл жат.
Күнүжин Томдо ииий көрзөгөр,
Күмүш қапқақтаң ажыл жат.
Күстиң көкшини ииий алқыжы,
Көк ўрүс полып йайыл жат.

Қайышқақ серип ииий мизи йоқ,
Қату саламга эдем йоқ.
Каштажа јүрген ииий пис пойлу
Кадарғы йылға пүдүм йоқ.
Энишкеқ серип ииий мизи йоқ,
Эки саламға эдим йоқ.
Эштеже јүрген ииий пис пойлу
Эзенги йылға пүдүм йоқ.

Как зеленый кафтан расстелилась
Родная земля моя – мать-Томь.
Молодых парней вырастила
Родная земля моя – мать-Томь.

Как красный кафтан расстелился
С красивым кустарником мой Бачат!
Девиц и парней взрастила
Моя родина, мой Бачат.
Матушка Томь, если посмотрите,
Из-под золотой крышки выливается.

Предков благословение,
Белым наваром (=благодатью) став, разливается.
Дорогая Томь, если посмотрите,
Из-под серебряной крышки выливается.
Старцев благословение,
Синим наваром став, разливается.

Гнущийся серп без лезвия
Твердую солому не разрежет.
Вместе ходили мы, девушки,
Грядущему году веры нет.
Загнутый серп без лезвия
Две соломины не разрежет.
Вместе ходили мы, девушки,
Грядущему году веры нет.



Ай қарыш полғон ииий қойруқту,
Қандуды айтсын, саалду, теп.
Қарчайа түшкен ииий сағалду
Пистиң қарылар – алқышту!

Ай қулаш полғон ииий қойруқту,
Кундусты айтсын, саалду, теп.
Курчанға түшкен ииий сағалду
Пистиң ол улар алқышту!

Жекендү көлдө ииий јақазы
Жекен тартатан тем кел жат.
Јенниң учунаң ииий тудужуп,
Жаштар ойнойтон тем кел жат.

Қоғолу көлдөң ииий јақазы,
Қоғо тартатан тем кел жат.
Қолдоң учунаң ииий қабыжып,
Кöчүлер ойнор тем кел жат.

Адам йажыл қаш ииий јажыл қаш ий,
Жаштар ойнойтон йажыл қаш.
Эм йажыл қашқа ииий једилбей,
Қанчулар йайна пил жат на?

Адам қызыл қаш ииий қызыл қаш,
Қыстар ойнойтон қызыл қаш.
Қыстар ойынға ииий једилбей,
Қанчулар қыйнал пил жат на?

С хвостом длиной в четверть
Выдре пусть скажет, что у нее длинная шерсть!
Со спускающейся до пояса бородой
Старикам нашим пусть скажет «благословенны»!

С хвостом длиной в сажень
Бобру пусть скажет, что у него длинная шерсть!
Со спускающейся до пояса бородой
Нашим старикам пусть скажет «благословенны!»

С берега камышового озера
Время тянуть камыш приходит.
За обтакку рукавов друг друга держа,
Молодым играть время приходит.

С берега тростникового озера
Тростник тянуть время приходит.
За руки взявшись,
Молодым играть время приходит.

Зеленый берег, мой зеленый берег,
Молодым играть – зеленый берег.
До зеленого берега не дошедшие,
[...], мучаясь, узнает ли?

Красный берег, мой красный берег,
Девушкам играть – красный берег.
Девушки, на игру не пришедшие,
[...], мучаясь, узнает ли?



Агарған сынға ииий јол салған
Қайран ақ постың чон тыйғақ.
Анажы Томғо ииий јурт салған
Қайран ақайдың алқыжы.

Көгөргөн сынға ииий јол салған,
Қайран көк постың чон тыйғақ.
Күнүжи Томғо ииий јурт салған,
Қайран көкшөниң алқыжы.

По белеющему хребту путь проложившие
Милого бело-сивого коня крупные копыта.
На матери-Томи юрт основавших
Дорогих предков – благословение!

По синеющему хребту путь проложившие
Темно-сивого коня крупные копыта.
На дорогой Томи юрт основавших
Дорогих старцев – благословение!



Иштер Упражнения

1. Пу сөстөрди сөзликте табып алыш, эзиңе алыш, чийип ал.

Найди в словаре значение этих слов, запомни и запиши их.

Камча, јинji, уул, ойын, матор, jас, јарлан-, пүрлен-, пайрам, тем, күс, агааш, шуула-, күчү, тайқа, алды, турла-, ақай, қар, јајсыл, чепкен, қырчын, сылу, қапқақ, ажыл-, ўрүс, қайышқақ, серип, миис, қату, салам, қашта-, пойлу, јыл, пүдүм, јүр-, қарыш, қойрық, қанду, сагал, қундус, қурчан-,jeeken,jeң,jeң учы, қоғо, қаш, јет-, сын, јол, туйғақ, көгөр-.

Например:

түт- ‘держать, ловить’, қайран ‘дорогой, милый’, қыс ‘девушка, девочка, дочь’ ...

2. Пу чёрчёктиң пöлүгештерин пириктири, чийип ал, орус тилине кöчүрүп ий.

Соедини вместе части выражений из сказки, запиши и переведи их на русский язык.

табырдың қызы	кел жат
матор	қыстар
jас	пажы
јаш ағаш пажы	пайрамы
јастың	пайрамы
јыл	пүрлен жат
јаштар ойнойтон	тем кел жат
кöп ағаш пажы	тем кел жат
күстүң	шуулап жат
күчүлер ойнор	јинjилү

ақ	јерим
алдызы	јерим Ана-Том
ақайым алқыжы	joқ ползо
көк	joқ ползо
көкшүн алқыжы	қайда турлайтан?
јажыл	сылу
меең жатқан	тайқа
қызыл	тайқа
қырчыны	чепкен
öскөн	чепкен
алтын қапқақтаң	салам
ақ ўрүс полып	ажыл жат
күмүш қапқақтаң	көл
қайышқақ серип	қанду
қату	қундус
қарыш полғон қойруқту	јайыл жат
пистин қарылар	тем
қулаш полғон қойруқту	миизи јоқ
јеекендү	сағалду
јеекен тартатан	ажыл жат
јеңниң	једилбей
јаштар ойнойтон	јол
коғолу	јол
коғо тартатан	алқыжы
ағарған сынға	алқыжы
қайран ақайдың	көл
көгөргөн сынға	тем
көк постың	тем
қайран көкшүнин	туйғак
јажыл қашқа	учы



Например:

jaштар ойнайтон тем кел жат ‘молодым играть время приходит’, *жаш агаши пажы пүрлен жат* ‘верхушки молодых деревьев покрываются листьями’, *жыл пажы* ‘начало года’, *матор қыстар* ‘девушки-красавицы’, *көк постың туиғақ* ‘копыта серо-голубого (скакуна)’...

3. Пириктирген сөстөрмынаң чёрчёктиң учун куучын-эрмектер жазап ал.

Составь предложения по тексту с получившимися выражениями.

Например:

Күстүүң пайрамы жыл пажы, күчүлөр ойнор тем кел жат. ‘Весенний праздник, начало года, молодым играть время приходит’. *Қайран ақайыбыс, алқышы перигер!* ‘Дорогие предки наши, благословение нам дайте!’...

4. Жетпей жатан сөстөрди талдап, кидире тургузып, орус тилине көчүрүп ий.

Выбери и вставь пропущенные слова, переведи предложения на русский язык.

агаши, алза, алқыжысы, жинжилүү, күчүлөр, қайды, қырчыны, пайрамы, чепкен, шуулап жат

1. Табырдың қызы
2. Эм жазым кел жат, жаш ... пажы пүрлен жат.
3. Жастың ... жыл пажы, жаштар ойнайтон тем кел жат.
4. Эм күзүм кел жат, көп ағаш пажы
5. Күстүүң пайрамы жыл пажы, ... ойнор тем кел жат.
6. Ақ тайқа пууры қар ..., алдызы қайды турлайтан?
7. Көк тайқа пууры қар алза, көп алды ... турлайтан?
8. Көкшүн ... јоқ ползо, күчүлөр қайдаң көк көртөн?

9. Ай жажыл ... жайғандый, меең жатқан жерим.
10. Қызыл чепкен жайғандый, ... сылу, Пайадым.

Например: 1. *Табырдың қызы жинжилү.* ‘Девушка на празднике табыр с бусами бывает’.

5. Эрмек-қуучынның алыштыра чийген сөстөрди чыныча чиип ал.

Запишите слова предложений в правильном порядке.

1. жат ўрұс алқыжы полып жайыл ақайдың күстиң ақ
2. қапқақтаң жат ажыл күмүш томдо көрзөгөр күнүжин
3. серип саламга жоқ әдем жоқ қату қайышқақ миизи
4. полғон қойрықту қарыш қанду ай
5. кундус қулаш қойрықту ай полғон
6. жеекендү жеекен жат тем жақазы тартатан көлдө кел
7. учынаң жаштар кел жеңниң жат ойнойтон тудужуп тем
8. жат тем жақазы қоғо кел тартатан көлдөң қоғолу
9. кел ойнор қабыжып күчүлдер жат учынаң қолдоң тем
10. қаш жажыл ойнойтон жаштар

Например: 1. *Күстиң ақайдың алқыжы, ақ ўрұс полып жайыл жат.*

6. Жетпей жатан сөстөрди скобкалардан алып, чынынча кидирे турғузып, орус тилине көчүрүп ий.

Вставь пропущенные слова из скобок в правильной форме, переведи предложения на русский язык.

1. Қыстар (оино-) қызыл қаш.
2. Қайран ақ (пос) жоон туйғақ ағарған (сын) жол салған.
3. Қайран (ақай) алқыжы Ана-Томғо жүрт салған.
4. Көк тайқа пууры қар алза, көп алды қайда (турла-)?
5. Көкшүн (алқыш) жоқ ползо, (күчү) қайдаң көк көртөн?



6. Ай јажыл чепкен јайғандый, meeң (јат-) јерим.
7. Јенниң учынаң (тут-), јаштар ойнайтон тем кел јат.
8. (Қоғо) көлдөн јақазы, қоғо тартатан тем кел јат.
9. Қайран көк постың јоон туйғақ (көгөр-) сынға јол (сал-).
10. Қайран (көкшүн) алқыжы күнүжи (Том) јурт салған.

Например: 1. *Қыстар ойнайтон қызыл қаш*. ‘Красный берег, на котором играют девушки’.

7. Пу сурақтарға қару пер.

Ответь на вопросы.

1. Қандый туулардан, қандый суулардан қандый јерлерден ары са-рында айдыл јат?
2. Пайрамға қожо қыстар нени апар јалар, қарған кижилем нени апар јалар?

8. Чийген текстти телеңет тилимynaң сарнаған сарынмынаң пирге қөрүп ий.

Прослушай запись песни по-телеутски с опорой на текст.





Знаток телеутского фольклора Пелагея Павловна Поросенкова (1902–1991) (слева)
у своего дома в д. Телеуты в черте г. Новокузнецка, 1989 г.



Чүчеке

Пайат јанда јўргемде
кечкиде, Чүчеке,
Ончо қуштар сарнап јат,
Чүчеке, Чүчеке!
Куштар ўнён уққамда
сағынып, Чүчеке,
Сен сарнап јатандий-л’а,
Чүчеке, Чүчеке!

Суудун йанда ағаштар кёп
ös јат, Чүчеке,
Салқын аларды ут јат,
Чүчеке, Чүчеке!
Сени мен сақтап јадым
чығар теп, Чүчеке,
Нерек сен маа чықпайаң,
Чүчеке, Чүчеке?!

Чаңқыр торқо күнегинди
кийип алзаң, Чүчеке,
Көстөриңгө келиш јат,
Чүчеке, Чүчеке!

Чучеке

На берег реки когда выхожу
вечером, Чучеке,
Все птицы поют,
Чучеке, Чучеке!
Птиц голоса когда слышу,
думаю, Чучеке,
Что это ты поешь,
Чучеке, Чучеке!

На берегу реки деревьев
много растет, Чучеке,
Ветер их качает,
Чучеке, Чучеке!
Тебя я жду,
выходи, Чучеке,
Почему ты ко мне не выходишь,
Чучеке, Чучеке?!

Голубого шелка платье свое
надень, Чучеке,
Твоим глазам идет оно,
Чучеке, Чучеке!



Йастың айас күндерин
көрип алсан, Чүчеке,
Көстөринди-ок јараш,
Чүчеке, Чүчеке!

Мен арақы ичпейадым,
Чүчеке, Чүчеке,
Тамқы тартпай тур қойдым,
Чүчеке, Чүчеке!
Маа параға сөзин пербий,
Чүчеке, Чүчеке,
Андағызын қайдарға,
Чүчеке, Чүчеке!

Хороши погожие дни
по весне, Чучеке,
И твои глаза хороши,
Чучеке, Чучеке!

Я водку не пью,
Чучеке, Чучеке,
Табак курить перестал,
Чучеке, Чучеке!
За меня выйти слово дай,
Чучеке, Чучеке,
(И) все остальное (тогда) – ерунда,
Чучеке, Чучеке!



Иштер Упражнения

1. Пу сөстөрди сөзликте табып алыш, эзиңе алыш, чийип ал.

Найди в словаре значение этих слов, запомни и запиши их.

Пайат, кечкиде, ончо, сарна-, ўн, јан, уқ-, сағын-, ѡс-, салқын, уут-, чыгар-, чык-, нерек, чаңқыр, торқо, күнек, кий-, келиши-, айас, арақы, тамқы, сөс, сөс пер-.

Например:

кечкиде ‘вечером’, *ўн* ‘звук, голос’, *күнек* ‘платье’ ...

2. Пу чёрчёктиң пёллүгештерин пириктири, чийип ал, орус тилине көчүрүп ий.

Соедини вместе части выражений из сказки, запиши и переведи их на русский язык.

Пайат	jатандый
куштар	јаны
куштың	ағаштар көп ѡс жат
сен сарнап	сарнап жат
суудуң јанда	ўни
салқын аларды	уут жат
мен сени	келиш жат
нерек сен	кийип алзаң
чаңқыр торқо	күндери
күнегиңди	күнек
көстөрингे	маа чықпайаң?
яастың айас	перип ий!
парарға сөзинң	сақтап јадым

Например:

қүштар сарнап жат ‘птицы поют’, *chanqyr торқо күнек* ‘голубое шелковое платье’ ...

3. Пириктирген сөстөрмүнаң чёрчёктин үчүн қуучын-эрмектер жазап ал.

Составь предложения по тексту с получившимися выражениями.

Например:

Салқын агаштардың паштарын уут жат. ‘Ветер качает верхушки деревьев’.

4. Жетпей жатан сөстөрди талдап, кидирे турғузып, орус тилине көчүрүп ий.

Выбери и вставь пропущенные слова, переведи предложения на русский язык.

jүргемде, агаштар, нерек, сақтап, салқын, торқо, ўнүн

1. Пайат жанда ..., ончо қүштар сарнап жат.
2. Қүштар ... уққамда, сен сарнап жатандый.
3. Суудун жанда ... көп öс жат.
4. ... аларды уут жат.
5. Сени мен ... јадым.
6. ... сен маа чықпайың?
7. Чаңқыр ... күнегинди кийип алзаң!

Например: 1. *Пайат жанда jүргемде, ончо қүштар сарнап жат.*
‘Когда иду я по берегу Бачата, все птицы поют!’

5. Эрмек-қуучынның алыштыра чийген сөстөрди чыныча чийип ал.

Запишите слова предложений в правильном порядке.

1. күнек көстөринде ол келиш жат
2. айас жастың күндерин jaқшы



3. јадым тур мен арақы тамқы тартпай қойдым ичпей
4. перип ий маға парага сөзиң !

Например: 1. *Ол күнек көстөриңге келиши жат.* ‘То платье подходит к твоим глазам’.

6. Пу сурақтарға қару пер.

Ответь на вопросы.

1. Сарнап јатқан кижи Чүчекеен ўни немынаң тендешир жат?
2. Сарнап јатқан кижи немези керексинбей жат?
3. Сарнап јатқан кижи Чүчекеди недең ары сурап жат?

7. Чийген текстти телеңет тилимынаң сарнаган сарынмынаң пирге қорүп ий.

Прослушай исполнение песни по-телеутски с опорой на текст.

Чүчеке





Телеутки в традиционной одежде на празднике Эл-Ойын на Алтае, 1990 г.



Ӧрөй

Ӧрөй!
Чалқанду қалаш сер беригер,
Ӧрөй!
Чайбалбай туруп пай полғор,
Ӧрөй!
Сер чара мынаң ал чыққар,
Ӧрөй!
Чайбалбай туруп пай полғор!
Ӧрөй!
Айға тиккен юйүндү,
Ӧрөй!
Алтын мынаң қурчазын,
Ӧрөй!
Ааң ичинде эйекем
Ӧрөй!
Жетон пеш йаш йажазын!
Ӧрөй!
Күнгө тиккен юйүндү
Ӧрөй!
Күмүш мынаң қурчазын,
Ӧрөй!
Ааң ичинде жестем
Ӧрөй!
Жетон јашты йажазын!

Колядки

Ёрей!
Дайте круглый, как репа, каравай,
Ёрей!
Без колебаний стань богатым,
Ёрей!
С полной чашей выходите,
Ёрей!
Без колебаний стань богатым!
Ёрей!
При луне поставленный твой дом
Ёрей!
Золотом пусть опояшется,
Ёрей!
В доме находящаяся старшая сестра моя
Ёрей!
Семьдесят пять лет пусть живет!
Ёрей!
При солнце поставленный твой дом
Ёрей!
Серебром пусть опояшется,
Ёрей!
В доме находящийся муж моей старшей сестры
Ёрей!
Семьдесят лет пусть живет!



Үрэй!
Эм айға тиккен ўйүнди
 Үрэй!
Айулар келип тырмазын!
 Үрэй!
Эм күнгө тиккен ўйүнди
 Үрэй!
Кöрмөстöр келип тырмазын!
 Үрэй!

Пачайларга қомысқа келгер!

Пачайларға қомысқа
Ақчазы йоқ парбағар!
Пуунқыла күнде парбазар,
Паза қомыс, теп, паспағар!

Ӵрэй!
При луне поставленный твой дом
Ӵрэй!
Медведи, прия, пусть раздерут!
Ӵрэй!
При солнце поставленный твой дом
Ӵрэй!
Черти, прия, пусть раздерут!
Ӵрэй!

Призывание на рождественские вечерки к Пачаям

К Пачаям на вечерку
Без денег не приходите!
Сегодня если не придетe,
То и вовсе не приходите!



Иштер Упражнения

1. Пу сөстөрди сөзликте табып алыш, эзиңе алыш, чийип ал.

Найди в словаре значение этих слов, запомни и запиши их.

Чалқан, қалаш, чайбал-, пай, чара, тик-, ёй, эйе, жажса-, ясте, айу, тырма-, көрмөс, қомыс, пуун, паза.

Например:

жажса- ‘жить’, ёй ‘дом’, чалқан ‘репа’ ...

2. Пу чөрчөктиң пöлүгештерин пириктири, чийип ал, орус тилине көчүрүп ий.

Соедини вместе части выражений из сказки, запиши и переведи их на русский язык.

чалқанду	жажазын
чайбалбай	қалаш
чарамынаң	пай полгор
айға тиккен	ёй
ааң ичинде	ўй
јетон пеш жаш	чыққар
күнге тиккен	эйекем
ааң ичинде	жажазын
јетон жашты	jestem
айулар келип	паза паспағар
көрмөстөр келип	парбағар
қомысқа ақчазы йоқ	тырмазын
пуун парбазар	тырмазын

Например:

*ааң ичинде эйекем ‘внутри находящаяся старшая сестра моя’,
чарамынаң чыққар! ‘с чашей выходите!’ ...*

**3. Пириктирген сөстөрмүнаң чёрчёктин үчүн куучын-эрмек-
тер жазап ал.**

Составь предложения по тексту с получившимися выражениями.

Например:

Чалқанду қалаши мага перзен! ‘Дай мне круглый, как репа, каравай!’ ...

**4. Эрмек-куучынның алыштыра чийген сөстөрди чыныча
чийип ал.**

Запишите слова предложений в правильном порядке.

1. полғор чалқанду туруп қалаш чайбалбай пай перигер !
2. чарамынаң чыққар туруп полғор чайбалбай пай ал !
3. курчанзындар ўйлеригер айға тиккен алтынмынаң !

Например: 1. *Чалқанду қалаши перигер, чайбалбай туруп пай полғор!* ‘Дайте круглый, как репа, каравай, без колебаний богатыми станьте!’.

**5. Жетпей жатан сөстөрди скобкалардаң алыш, чынынча кидире
турғузып, орус тилине көчүрүп ий.**

Вставь пропущенные слова из скобок в правильной форме, переведи предложения на русский язык.

1. Ўй ичинде эйекем жетон пеш јашқа (јажа-)!
2. Күнге (тик-) ўйин күмүшмынаң қурчанзын!
3. Ўй ичинде (јесте) жетон јашты јажазын!
4. Айға тиккен ўйинди айулар келип (тырма-)!
5. (Күн) тиккен ўйинди көрмөстөр келип тырмазындар!



6. Қомысқа ақчазы јоқ (пар-)!

7. Пуунқы-ла күнде (пар-), паза қомыс, теп, паспағар!

Например: 1. *Үй ичинде эйекем жетон пеш жашқа жажасын!* ‘В доме находящаяся старшая моя сестра до семидесяти пяти лет пусть живет!’

6. Пу сурақтарға қару пер.

Ответь на вопросы.

1. Келген ўйге нени күүнгөр јалар?

2. Эйеге нени күүнгөр јалар?

3. Јестеге нени күүнгөр јалар?

4. Қыйға кижеге нени күүнгөр јалар?

7. Чийген текстти теленет тилимынаң сарнаган сарынмынаң пирге көрүп ий.

Прослушай исполнение песни по-телеутски с опорой на текст.



**Пачайларга
қомысқа келгөр!**



Ульяна Андреевна
Челухоева (1922–2015)
в конце 1980-х годов, с. Беково



Мырзалай-јигит йару

Чачычағың йараш тегендер, Апақын-қыс йару.
Чықсан چачың көрёйин, Апақын-қыс йару!

Чачычағым незин көрөзин, Мырзалай-јигит йару?
Йақшы аттардың йалдары көрбөгөндөн, йару!

Көзичегиң йараш тегендер, Апақын-қыс йару.
Чықсан пери көрёйин, Апақын-қыс йару!

Көзичегим незин көрөзин, Мырзалай-јигит йару?
Саста ёскөн қараңаты көрбөгөндөн, йару!

Колычагың јараш тегендер, Апақын-қыс йару.
Чықсан пери көрёйин, Апақын-қыс йару!

Колычагым незин көрөзин, Мырзалай-јигит йару?
Лапқадағы перчатқады көрбөгөндөн, йару!

Айағажың йараш тегендер, Апақын-қыс йару.
Чықсан пери көрёйин, Апақын-қыс йару!

Айағажым незин көрөзин, Мырзалай-јигит йару?
Базардағы башмакты көрбөгөндөн, йару!

Сынычағың йараш тегендер, Апақын-қыс йару.
Чықсан сының көрёйин, Апақын-қыс йару!

Сынычағым незин көрөзин, Мырзалай-јигит йару?
Көлдө ѿскөн қоғоды көрбөгөндөн, йару!

Парень Мырзалай

Говорили, что волосы твои хороши, Апакын, девушка милая.
Выйди, на волосы твои посмотрю, Апакын, девушка милая!

На волосы мои что же смотреть, Мырзалай, джигит удалой?
Добрых коней гривы разве не видел ты, удалой!

Говорили, что глазки твои хороши, Апакын, девушка милая.
Выйди сюда, посмотрю-ка (на них), Апакын, девушка милая!

На глазки мои что же смотреть, Мырзалай, джигит удалой?
Смородину, что в лесу растет, разве не видел ты, удалой!

Говорили, что ручки твои нежны, Апакын, девушка милая.
Выйди сюда, посмотрю-ка я, Апакын, девушка милая!

На ручки мои что же смотреть, Мырзалай, джигит удалой?
Перчатки, что в лавке, разве не видел ты, удалой!

Говорили, что ножки твои хороши, Апакын, девушка милая.
Выйди сюда, посмотрю-ка я, Апакын, девушка милая!

На ножки мои что же смотреть, Мырзалай, джигит удалой?
Туфельки, что на базаре, разве не видел ты, удалой!

Говорили, что стан твой хорош, Апакын, девушка милая.
Выйди, на стан твой посмотрю-ка, Апакын, девушка милая!

На стан мой что же смотреть, Мырзалай, джигит удалой?
Тростник, что на озере растет, разве не видел ты, удалой!



Иштер Упражнения

1. Пу сөстөрди сөзликте табып алыш, эзиңе алыш, чийип ал.

Найди в словаре значение этих слов, запомни и запиши их.

Чач, jaraš, jal, köс, сас, öс-, қараңат, лапқа, сын, қоғо, пери.

Например:

чач ‘волосы’, jaraš ‘красивый’ ...

2. Пу чёрчёктиң пёлүгештерин пириктир, чийип ал, орус тилине көчүрүп ий.

Соедини вместе части выражений из сказки, запиши и переведи их на русский язык.

чачычаңың жараш	жалдары
чықсаң чачың	жараш тегендер
аттардың	башмақ
саста öскөн	көрёйин
чықсаң	қараңат
лапқадағы	қоғо
айағажың	незин көрөзин
базардағы	пери
сынычағым	перчатқа
көлдö öскөн	тегендер

Например:

саста öскөн қараңат ‘на болоте растущая смородина’, чықсаң пери ‘выйди-ка сюда’ ...

Пириктирген сөстөрмьинаң чёрчёктиң учун куучын-эрмектер жазап ал.

Составь предложения по тексту с получившимися выражениями.

Например:

Апақын-кыстың көзи састана ѡскөн қараңатка келиши жат. ‘Глаза девушки Апакын похожи на растущую в лесу смородину’.

3. Жетпей жатан сөстөрди талдаң, кидире турғузып, орус тилине көчүрүп ий.

Выбери и вставь пропущенные слова, переведи предложения на русский язык.

јараши, Апақын-қыс, көрөзин, көрөзин, көрёйин, көрбөгөндөң, қогоды, незин,peri, перчатқады

1. Қолычағым незин … , Мырзалий-јигит йару?
2. Лапқадағы … көрбөгөндөң, йару!
3. Айағажың … тегендер, Апақын-қыс йару.
4. Чықсаң … көрёйин, Апақын-қыс йару!
5. Айағажым … көрөзин, Мырзалий-јигит йару?
6. Базардағы башмақты …, йару!
7. Сынычағың йараш тегендер, … йару.
8. Чықсаң сының …, Апақын-қыс йару!
9. Сынычағым незин …, Мырзалий-јигит йару?
10. Көлдө ѡскөн … көрбөгөндөң, йару!

Например:

10. Көлдө ѡскөн қогоды көрбөгөндөң, йару! ‘Тростник, что на озере растет, разве не видел ты, удалой! ’

4. Эрмек-қуучынның алыштыра чийген сөстөрди чыныча чиин ал.

Запишите слова предложений в правильном порядке.

1. йару көрёйин чачың Апақын-қыс чықсаң
2. аттардың көрбөгөндөң јақшы йару жалдары



3. көзичегиң тегендер јараш Апақын-қыс йару
4. көрбөгөндөң саста қараңаты йару öскөн
5. тегендер Апақын-қыс јараш йару қолычағың
6. чыксаң пери йару Апақын-қыс көрёйин
7. лапқадағы көрбөгөндөң йару перчатқады
8. Мырзалай-јигит көрөзин йару айағажым незин
9. йару сының чыксаң Апақын-қыс көрёйин
10. қофоды көрбөгөндөң көлдö öскөн йару

Например: 1. Чыксаң чачың көрёйин, Апақын-қыс йару!

5. Жетпей жатан сөстөрди скобкалардаң алыш, чынынча кидиреттүз. урғузып, орус тилине көчүрүп ий.

Вставь пропущенные слова из скобок в правильной форме, переведи предложения на русский язык.

1. (Айак) незин көрөзин, Мырзалай-јигит йару?
2. Айағажың јараш (те-), Апақын-қыс йару.
3. (Базар) башмақты көрбөгөндөң, йару!
4. Қолычағым незин (көр-), Мырзалай-јигит йару?
5. Лапқадағы (перчатқа) көрбөгөндөң, йару!
6. (Сын) незин көрөзин, Мырзалай-јигит йару?
7. Көлдö (öс-) қофоды көрбөгөндөң, йару!
8. (Сын) јараш тегендер, Апақын-қыс йару.
9. (Чык-) пери көрёйин, Апақын-қыс йару!
10. Чыксаң сының (көр-), Апақын-қыс йару!

Например: 1. Айағажым незин көрөзин, Мырзалай-јигит йару?
‘На ножки мои что же смотреть, Мырзалай, джигит удалой?’

6. Пу сурақтарға қару пер.

Ответь на вопросы.

1. Апақын ааң чачын немынаң тендеширип жат?
2. Апақын ааң көстөрин немынаң тендеширип жат?
3. Апақын ааң қолдорын немынаң тендеширип жат?
4. Апақын ааң айақтарын немынаң тендеширип жат?
5. Апақын ааң сынын немынаң тендеширип жат?

7. Чийген текстти телецет тилемынаң сарнаған сарынмынаң пирге қёрүп ий.

Прослушай исполнение песни по-телеутски с опорой на текст.



Пала пайлаған сарыны

Тұлкүчек

– Түү, түү, тұлкүчек,
Түнде қани пар жазың?
– Төмөн талқан төгүл қалтыр,
Ааны йууп пар жадым.

Қойонок

Мяу, мяу, қозаноқ,
Ойноғонын йар пажы,
Оттоғонын тал пажы,
Эрте турбас қаттарды
Түүнүгинең тудейтем,
Эрин суубес каттардың
Қачарында қаны йоқ.

Мяң, мяң, қойоноқ,
Јар пажында отурғам.
Јар пажында отуруп,
Талычақ пажын одоғом.
Эрте турған энелерди
Әжигинең пилетем.
Кеч туратан энелерди
Мен түүнүгинең пилетем.
Маңду эне полғондо,
Мен йаңыс қолын тудатам.

Колыбельные песни

Лисенок

– Лис, лис, лисеночек,
Куда ты ночью идешь?
– Внизу мука просыпалась,
Ее собирать иду.

Зайчонок

Мяу, мяу, зайчонок,
Играл на берегу,
Ел вершину тальника.
Рано не вставших женщин
По дымоходу я узнавал,
У женщин с неостывающими губами
В скулах крови нет.

Мянг, мянг, зайчонок,
Я на берегу сидел.
Сидя на берегу,
Тальника вершину я ел.
Рано вставших матерей
Я по стуку дверей узнавал.
Поздно встававших матерей
Я по дымоходу узнавал.
Заботливых хозяек-матерей
Я за одну руку держал.



Мунду эне полғондо,
Мен эки қолын тудатам.
Мяң, мяң, қойоноқ –
Мен төгөсөсин көрötöм!

Бай, бай, баламды

Бай, бай, баламды,
Бай, бай, баламды,
Майға суққан пörögöш –
Пазынқанда jүрегеш.
Эт jигенде суузунақ –
Эркенде йоогёш.

Нерадивых матерей
Я за две руки держал
Мянг, мянг, зайчонок –
Я все-все видел!

Баю-бай, мое дитя

Баю-бай, мое дитя,
Баю-бай, мое дитя.
В масло обмакнутый пирожок –
Когда сдавит сердечко.
Когда мясо поест, попьет –
Любимая отрада.
Баю-бай, мое дитя.



Иштер Упражнения

1. Пу сөстөрди сөзликте табып алыш, эзиңе алыш, чийип ал.

Найди в словаре значение этих слов, запомни и запиши их.

Түлкү, түн, қани, төмөн, талқан, төк-, төгүл-, јуу-, ойно-, jar, от-, тал, эрте, паш, қаат, түнүк, эрин, суу-, қачар, қан, көр-, отыр-, эжик, кеч, түгезе, май, сук-, пörök, jürек, эркен, joок.

Например:

түлкү ‘лиса’, түн ‘ночь’ ...

2. Пу чёрчёктиң пöлүгештерин пириктир, чийип ал, орус тилине кöчүрүп ий.

Соедини вместе части выражений из сказки, запиши и переведи их на русский язык.

қани	қаттар
талқан	одоғом
эрте турбас	отыргам
эрин суубес	пöрögöш
jar пажында	қаттар
талычақ пажын	пар јазың
кеч	пилетем
түнүгинең	тöгүл қалтыр
јаңыс қолын	тудатам
майға суккан	туратан энелер

Например:

талқан төгүл қалтыр ‘талкан рассыпался’, түнүгинең пилетем ‘по их дымоходу я узнавал’ ...

Пириктирген сөстөрмүнаң чörчöктиң учун қуучын-эрмектер жазап ал.

Составь предложения по тексту с получившимися выражениями.

Например:

Týlkýçek талқанды jyup пар jam. ‘Лисенок идет собирать талкан’.

3. Жетпей жатан сөстөрди талдап, кидире турғузып, орус тилине көчүрүп ий.

Выбери и вставь пропущенные слова, переведи предложения на русский язык.

аны, көрötöм, кеч, қани, қаттарды, қолын, отуруп, пажында, суубес, төгүл

1. Түнде … пар жазың?
2. Томён талқан … қалтыр.
3. … жууп пар жадым.
4. Эрте турбас … түнүгинең пилетем.
5. Эрин … каттардың қачарында қаны јоқ.
6. Мян, мяң, қойоноқ, жар … отырғам.
7. Жар пажында …, талычақ пажын одоғом.
8. … туратан энелерди мен түнүгинең пилетем.
9. Мен эки … тудатам.
10. Мян, мяң, қойоноқ – мен түгезезин …!

Например: 1. *Tүнде қани пар жазың?* ‘Куда ты идешь ночью?’

4. Эрмек-қуучынның алыштыра чийген сөстөрди чыныча чийип ал.

Запишите слова предложений в правильном порядке.

1. жар пажында талычақ пажын отуруп одоғом
2. жадым пар жууп аны



3. түнүгинең пилетем кеч туратан мен энелерди
4. эки мен тудатам қолын
5. түгезезин мяң кörötöм! мен мяң қойоноқ
6. мяң отырғам пажында қойоноқ жар мяң
7. қалтыр төгүл талқан төмөн
8. қани пар жазың? түнде
9. қачарында суубес јоқ эрин қаны қаттардың
10. түнүгинең эрте пилетем қаттарды турбас

Например: 1. *Jap пажында отуруп, талычақ пажын одогом.*

5. Жетпей жатан сөстөрди скобкалардан алыш, чынынча кидирे турғузып, орус тилине көчүрүп ий.

Вставь пропущенные слова из скобок в правильной форме, переведи предложения на русский язык.

1. Төмён талқан (тök-) қалтыр.
2. Эрте (тур-) қаттарды түнүгинең пилетем.
3. Аны (juu-) пар јадым.
4. Жар пажында отуруп, талычақ (паш) одоғом.
5. Кеч (тур-) энелерди мен түнүгинең пилетем.
6. Мен эки (қол) тудатам.
7. Мяң, мяң, қойоноқ – мен түгезезин (кör-)!
8. Түнде сен қани пар (jat-)?
9. Эрин суубес (кат) қачарында қаны јоқ.
10. Мяң, мяң, қойоноқ, жар пажында (отыр-).

Например: 1. *Tөмён талқан төгүл қалтыр.* ‘Внизу талкан рассыпался’.

6. Пу сурақтарға қару пер.

Ответь на вопросы.

1. Түлкүчек қани пар жат?

2. Қойоноқ эрте турған энеди қайдан пил жат?

3. Қойоноқ кеч турған энеди қайдан пил жат?

7. Чийген текстти телеңет тилемынаң сарнаған сарынымынаң пирге қөрүп ий.

Прослушай исполнение песни по-телеутски с опорой на текст.



Түлкүчек
Лисенок



Қозанок/Қойонок
Зайчонок



Той сарыны

1

Ээй, ол тёжөк йастық қол йастығай,
Қара йар пойлой талтыр тал эде ай.
Пис қалын йуртқа пар јадығай,
Алқа қалығар қарылар эде ай.
Ээй, қызыл йар пойлой талтыр тал ай,
Кубатту йуртқа пар јадық,
Алқа қалығар қарылар ол алар эде ай.

2

Эй, ол күнге тиккен көжөгөм ай,
Күн чығыш йаннаң эр көтсүн эде ай.
Эм көкү перген ардазы ай,
Түшкен йуртуна күт ползун эде ай.

Ээй, ой айға тиккен көжөгөм ай,
Ай чығыш йаннаң алқытсын эде.
Эм алқа перген ардазы ай,
Алған йажына эш ползун эде ай.

3

Ииий, ол пурма-пурма темирди ай,
Ол пура соққон ус јақшы эде ай.
Эм пууру пашқа күйүдый,
Эм ѡскө тартқан қыс јақшы эде ай.

Свадебные песни

1

Ээй, постель и подушка, ручная подушка,
Из самого черного яра вытянутый тальник.
Мы в большой юрт уходим,
Благословите нас, старики.
Ээй, из самого красного яра вытянутый тальник,
В веселый юрт мы уходим,
Благословите нас, старики.

2

Эй, при солнце шитый полог мой
Со стороны восхода солнца пусть благословен будет,
Радость принесшие дети
Пусть будут счастливы в том юрте, в который ушли.

Ээй, при луне шитый полог мой
Со стороны восхода луны пусть будет благословлен.
Благословенные дети,
Молодой жене счастье-кут пусть будет.

3

Иий, гнутое-гнутое железо
Загибая, кующий мастер хорош.
С чужой печенью – зятьями стали,
К себе притянувшая девушка хороша.



Ииий, ол йайма-йайма темирди ай,
Ол йайа соққон ус јақшы.
Эм йады пашқа күйүйдый,
Ол ѡскө тартқан қыс јақшы эде ай.

4

Эээй, эки қанадын йайынып ай,
Эдилди кечкен қас јақшы эдей ай.
Эдилдин суун аш эдип,
Элге йырғатқан қыс јақшы эде ай.

Эээй, йаңыс қанадын йайынып ай,
Йайықты кечкен қас јақшы эде.
Йайықтың суун аш эдип,
Йатты йырғатқан қыс йақшы эде ай.

5

Эээй, қуркунуң йайып учпаза ай,
Қуудун учқурун кем пилзен эде?
Пис қубат ажып жүргезефай,
Куда түшкенин кем пилзен эде!?
Эээй, қанадың йайып учпаза ай,
Қастың учқурун кем пилер эде?
Пис қанат ажып жүргезе,
Тууған болғонын кем пилзен эде ай!?

6

Эээй, ақ посқо суққан уйгениң ай,
Алтын чайналсын узуна эде.
Эм алқа перген ардазы
Алған йажына эш ползун эде ай.

Ииий, широкое-широкое железо
Раскатывая, кующий мастер хорош.
С чужими – зятьями стали,
К себе притянувшая девушка хороша.

4

Эээй, двумя крылами взмахивающий,
Волгу перелетевший гусь хорош.
Воду Волги, как вино, испив,
Народом моим потчуемая девушка хороша.

Эээй, одним крылом взмахивающий,
Урал перелетевший гусь хорош.
Воду Урала, как вино, испив,
Мужней родней (чужими) потчуемая девушка хороша.

5

Эээй, крыльями взмахивая, если не полетит,
Лебедя быстроту кто узнает?
Мы, веселясь, если пойдем,
Сватами станем, кто знает!?
Эээй, крыльями взмахивая, если не полетит,
Гуся быстроту кто узнает?
Мы, веселясь, если пойдем,
Родней станем, кто знает!?

6

Эээй, на бело-сивого надета твоя узда,
Золото пусть жуется долго.
Благословенные дети
Молодой пусть спутниками будут.



Эээй, көк посқо суққан ўйгениң ай,
Күмүш чайналсын узуна эде.
Эм көкү перген ардазы ай,
Түшкен йуртуна кут ползун эде ай.

7

Қайыннаң тартқан тайағымай,
Қамыш тайақтаң пек ползун эде.
Қалықтаң талда тапқаны ай,
Қары йажыңа эш ползун эде йай.

Теректең тартқан тайағың ай,
Темир тайақтаң пек ползун.
Эм элдиң талда тапқаны
Тужу йажыңа эш ползун эде йай.

8

Эээй, қайышту мылтық артынып ай,
Қастың йақшызын ол атты эде.
Эм қалын йуртқа пақатып,
Қыстың йақшызын ол алды эде ай.

Эээй, қурулу мылтық артынып ай,
Қуудун учқурын ол атты эде ай.
Қубатту йуртқа пақатып,
Қыстың йақшызын ол алды эде ай.

9

Эээй, јаңыс қанадын йайынып ай,
Йайықты кечкен қас јақшы эде ай.
Йайықтың суун аш эдип ай,
Йатты јырғатқан қыс јақшы эдей ай.

Ээй, на темно-сивого надета твоя узда,
Серебро пусть жуется долго.
Радость принесшие дети
Пусть будут счастливы (*кут*) в том юрте, в который ушли.

7

Из березы выточенный мой посох
Крепче посоха из камыша пусть будет.
Из народа спутница выбранная

Из тополя выточенный твой посох
Крепче железного посоха пусть будет.
Из народа спутница выбранная
Навечно другом пусть будет.

8

Ээй, ружье на ремне к плечу вскинув,
Гусей лучших он подстрелил.
Многочисленным юртом восхитившись,
Девушку лучшую он в жены взял.

Ээй, заряженное ружье к плечу вскинув,
Быстро летящих лебедей он подстрелил.
Радостным юртом восхитившись,
Девушку лучшую он в жены взял.

9

Ээй, одним крылом взмахивающий,
Урал перелетевший гусь хорош.
Воду Урала, как вино, испив,
Мужней родней потчуемая девушка хороша.



Ээй, эки қанадын јайынып ай,
Эдилди кечкен қас јақшы эдей ай.
Эдилдин суун аш эдип ай,
Элим јырғатқан қыс јақшы эде ай.

10

Ээй, эм айға тиккен көжөгөм ай,
Ай чығар йаннаң йайылзын эде ай.
Эм алқап перген ардабис ай,
Парған јуртуна қут ползун эде ай.

Ээй, эм күнге тиккен көжөгөм ай
Күн чығар йаннаң йайылзын эде ай.
Эм көріп перген ардабис ай
Түшкен јуртуна эш ползун эде ай.

11

Ээй, эм пасқан јери тақ ползун ай,
Палалу қойдоң көп ползун эде ай.
Палалу қойын қайдайың ай,
Парған јуртуна қут ползун эде ай.

Ээй, эм тепкен јери тақ ползун ай,
Қозылу қойдоң көп ползун эде ай.
Қозулу қойын қайдазың ай,
Парған јуртунда қут ползун.

12

Ээй, эм јалбақ-јалбақ темирди ай,
Эм йайа соққон ус јақшы эде ай.

Эй, двумя крылами взмахивающий,
Волгу перелетевший гусь хорош.
Воду Волги, как вино, испив,
Народом моим потчуемая девушка хороша.

10

Ээй, при луне шитый полог мой
Со стороны восхода луны пусть развеется.
Благословляемым детям нашим
В том юрте, в который ушли, счастье-кут пусть будет.

Ээй, при солнце шитый полог мой
Со стороны восхода солнца пусть развеется.
Благословляемые дети наши
В том юрте, в который ушли, товарищами пусть будут.

11

Ээй, земля, по которой ступала я, пусть голой будет,
Но у тебя больше, чем у овцы ягнят, детей пусть будет,
Не надо овец с ягнятами,
Пусть тебе в том юрте, в который уходишь, счастье-кут пусть будет.

Ээй, земля, которую пинала я, пусть голой будет,
Но у тебя больше, чем у овцы ягнят, детей пусть будет,
Не надо овец с ягнятами,
Пусть тебе в том юрте, в который уходишь, счастье-кут пусть будет.

12

Ээй, широкое-широкое железо
Раскатывая, кующий мастер хорош.



Эм јады пашқа тууғанды ай,
Эм öскö тартқан қыс јақшы эде ай.

Ээй, эм пурма-пурма темирди ай,
Эм пура сокқон ус јақшы эде ай.
Эм пууру пашқа тууғанды ай,
Эм öскö тартқан қыс јақшы эде ай.

13

Ээй, эм қызыл јардың қарлығы ай,
Қызыл јар пойлой талбынсын эде ай.
Қубатту јуртқа пар јадық ай,
Қарылар алқыш пер қалғар, эде ай.

Ээй, эм қара јардың қарлығы ай,
Қара јар пойлой талбынсын эде ай.
Көкүлү јуртқа пар јадық ай,
Көкшөним алқыш пер қалзын, эде ай.

14

Ээй, ажыра көрзөм ақ јалбақ ай,
Ана Пайадым кең қолтық эде ай.
Ана Пайадым ичинде ай,
Ақамның салған јуртунда ай,
Ар тууған йуунап сақтап жат эде ай.

Ээй, кечире көрзөм кёк јалбақ ай,
Кёнö Пайадым кең қолтық эде ай.

С чужими породнились,
К себе притянувшая девушка хороша.

Ээй, гнутое-гнутое железо
Загибая, кующий мастер хорош.
С чужой печенью породнились,
К себе притянувшая девушка хороша.

13

Ээй, красного яра ласточка прибрежная
Над красным яром пусть летает.
В радостный юрт мы едем,
Старики, благословение дайте.

Ээй, черного яра ласточка прибрежная
Над черным яром пусть летает.
В счастливый юрт мы едем,
Уважаемый мой, благословение дай.

14

Ээй, далеко вижу белую степь,
Родной Бачат мой – широкие рукава.
На родном Бачате моем
Предками заложенный юрт, оказывается.
В основанном предками юрте,
Ой, родня, собравшись, ждет.

Ээй, на другой берег если взгляну – зеленая степь,
Дорогой Бачат мой – широкие рукава.



Кёнö Пайадым ичинде ай,
Кöкшöним салған йурт ошқош эде ай.
Кöкшöним салған йуртунда ай,
Кöп тууған йуунап сақтап жат эде ай.

15

Эээй, эм қуру талдың пажына ай,
Күшқачақ контур тем сурап эде ай.
Пис конур пайтал мал соғуп ай,
Пис куда түштүк йурт сурап эде ай.

Эээй, эм сары талдың пажына ай,
Саңысқан контур тем сурап эде ай.
Пис сары пайтал мал соғуп ай,
Пис күйү түштүк йурт сурап эде ай.



Конь в традиционной
телеутской узде, плетеной
из сыромятных ремней,
д. Челухово, 1990 г

На дорогом Бачате моем
Уважаемыми заложенный юрт, оказывается.
В основанном уважаемыми юрте
Много родни собравшись, ждет.

15

Ээй, на вершину сухого тальника
Птичка села, еду отыскивая.
Мы, каурью кобылу на праздник забив,
Сватами стали, о родне расспросив.

Ээй, на вершину желтого тальника
Сорока села, еду отыскивая.
Мы, соловью кобылу на праздник забив,
Сватами стали, о родне расспросив.



Иштер Упражнения

1. Пу сөстөрди сөзликте табып алыш, эзиңе алыш, чийип ал.

Найди в словаре значение этих слов, запомни и запиши их.

Төжөк, ястық, қара, пойло-, қалың, алқа-, қызыл, тик-, көжөгө, күн чығыш, арда, құт, ай чығыш, темир, соқ-, ус, пур, паша, öс-, тарт-, жай-, мен-, қанат, жайын-, жыргат-, учқур, ўйген, алтын, чайна-, көкү-, тайақ, терек, пақаты-, пас-, тақ, қой, қозы, құрқун, жалбақ, қарлығы, қубатту, алқыш, көкиён, кең, жуун-, сақта-, ақай, кечире, ичинде, ошқош.

Например:

төжөк ‘постель’, *терек* ‘тополь’, *құт* ‘душа, счастье’ ...

2. Пу чөрчөктиң пәллүгештерин пириктири, чийип ал, орус тилине көчүрүп ий.

Соедини вместе части выражений из сказки, запиши и переведи их на русский язык.

алқа	жайынып
қызыл	јар
қубатту	јурт
күнге тиккен	ардазы
түшкен јуртуна	кечкен қас
айға тиккен	көжөгө
алқа перген	көжөгө
öскө тартқан	қалығар
эки қанадын	құт ползын
Эдилди	қыс

јаңыс қанадын
Жайықты
куда түшкенин
қастың учкурун
ақ посқо
көк посқо
күмүш чайналсын
қайыннаң тартқан
қары жажыңа
теректен

темир тайақтаң
қайышту
қалын жүртқа
курулу
элим жыргатқан
парған журтуна
пасқан жери
палалу
қозылу
öскө тартқан

пууру пашқа
қызыл жардың
көкшёним алқыш
ақайымның салған
тууған жуунап
кечире көрзөм
куру талдың
кушқачақ
сары талдың
саңысқан

јайынып
кем пилер
кем пилзен
кечкен қас
суққан ўйген
суққан ўйген
тайақ
тартқан тайақ
уузына
эш ползын

қой
қой
қут ползын
қыс
қыс
мылтық
мылтық
пақатып
пек ползын
тақ ползын

журт ошқош
көк жалбақ
қарлығы
қонтыр
қонтыр
пажына
пажына
пер қалзын
сақтап жат
тууған



Например:

кёкийнім алқыш пер қалзын ‘пусть старец мой благословление даст’, *öскө тартқан қыс* ‘девушка, притянувшая к себе’, *jaңыс қанадын жайынып* ‘взмахнув одним крылом’ ...

Пириктирген сөстөрмынаң чёрчёктиң учун куучын-эрмектер жазап ал.

Составь предложения по тексту с получившимися выражениями.

Например:

Öскө тартқан қыс жараши ‘Девушка, к себе притянувшая, красива’. *Мен көк пос атқа ўйген суқтым.* ‘Я надел узду на серо-голубого коня’. *Қас жаңыс қанадып жайынып Эдилди кечкен.* ‘Гусь, одним крылом взмахнув, через Волгу перелетел’ ...

3. Жетпей жатан сөстөрди талдаң, кидире турғузып, орус тилине көчүрүп ий.

Выбери и вставь пропущенные слова, переведи предложения на русский язык.

жайықты, жүртқа, жыргатқан, öскө, көжөгөм, кечкен, құт, ўйгенин, үс, учпаза

1. Қубатту … пар жадық.
2. Ол күнге тиккен
3. Көкү перген ардазы түшкен журтуна … ползын!
4. Ол пура соққон … жақшы.
5. … тартқан қыс жақшы.
6. Эдилди … қас жақшы.
7. Элге … қыс жақшы.
8. … кечкен қас жақшы.
9. Құрқуның жайып … ай, қуудың учқурын кем пилzen эде?
10. Ақ посқо суққан … алтын чайналсын уузына.

Например: 1. *Кубатту јуртқа парјадық!* ‘В веселый юрт (селение) мы уходим! ’

4. Эрмек-қуучынның алыштыра чийген сөстөрди чыныча чиип ал.

Запишите слова предложений в правильном порядке.

1. перген ардазы јажына ползын алқа эш алған !
2. тайақтаң қайыннаң пек қамыш ползын тайағым тартқан !
3. теректең тайағың тайақтаң ползын тартқан пек темир !
4. мылтық артынып ол қайышту јақшызын атты қастың
5. қыстың алды пақатып қалын ол јақшызын јуртқа
6. курулу қуудың мылтық учқурын атты ол артынып
7. қубатту ол алды јақшызын јуртқа қыстың пақатып
8. қанадын ай јайынып јақшы кечкен јайықты қас јаңыс
9. јайылзын ай тиккен көжөгөм јаннаң айға чығар !
10. парған јуртына перген ползын алқап ардабис қут !

Например: 1. *Алқа перген ардазы алған јажына эш ползын!*

5. Жетпей јатан сөстөрди скобкалардаң алып, чынынча кидирे турғузып, орус тилине көчүрүп ий.

Вставь пропущенные слова из скобок в правильной форме, переведи предложения на русский язык.

1. Эм (пас-) јери тақ ползын, палалу (қой) көп ползын!
2. Эм тепкен (јер) тақ ползын ай, (қозы) қойдоң көп ползын!
3. Јалбақ-јалбақ (темир) эм јайа (сок-) ус јақшы.
4. Қубатту (јурт) пар јадық – қарылар алқыш пер (қал-)!
5. (Көкү) јуртқа пар јадық – (көкшөн) алқыш пер қалзын!
6. Көкшөним (сал-) јуртында көп тууған (јуун-) сактап јат.
7. Пис қонур пайтал мал (сок-) қуда (түш-) јурт сурап.



8. Сары (тал) пажына ай, саңысқан (қон-).

9. Пис сары пайтал мал (соқ-).

10. Пис јурт (супра-) күйү түштүк.

Например: 1. *Эм пасқан јери тақ ползын, палалу қойдоң көп ползын!* ‘Земля, по которой ступала я, пусть голой будет, у тебя больше, чем у овцы ягнят, детей пусть будет!’

6. Пу сурақтарға қару пер.

Ответь на вопросы.

1. Пириңчи сарында қожондоғон кижилер қани пар јалар?

2. Ўчинчи сарында јақшы қолтуды немынаң тендершилдір јалар? Неең учун?

3. Төртинчи сарында јақшы қолтуды немынаң тендершилдір јалар? Неең учун?

4. Алған кижиниң палдары қанча ползын?

7. Чийген текстти телеңет тилимynиң сарнаган сарынының пирге қөрүп ий.

Прослушай исполнение песни по-телеутски с опорой на текст



1 – 6



7 – 8



9 – 15



Тапқақтар

1

Тулбарды тутсаң, сиймап тут,
Түйүк ўйгениң пектеп сүк!
Тууғанды тапсан, йақшы тап,
Тужу йажына эш ползун!

Қалтарды тутсаң йақшы тут,
Қайыш йүгениң пектеп сүк.
Қалыктаң тапсан йақшы тап,
Қары йажына эш ползун!

2

Ана Пайадым жазызы, жазызы,
Ақ пос пайталым қазызы, қазызы.
Қазы полбоқтон қан ползын, қан ползын,
Қайран тууганын күни жал ползын.

Көнө Пайадым жазызы, жазызы,
Көк пос пайталым қазызы, қазызы.
Қазы полбоқтон қан ползын, қан ползын,
Қыймат тууғанын күни жал ползын.

Плясовые («частушки»)

1

Если тулпара поймаешь, гладя его, держи,
Целую узду ему крепко надень!
Если родню будешь выбирать, хорошо ищи,
На всю жизнь другом пусть будет!

Если мухортого поймаешь, хорошо держи,
Ременную узду крепко надень!
Если из народа будешь выбирать, хорошо ищи,
Пусть до старости другом будет!

2

Родимого края моего степи, степи,
Словно бело-сивой кобылы моей жир, жир.
Хоть жир, хоть кровянка будет, хоть кровянка,
Милая родня пусть не будет обиженной.

Дорогого края моего степи, степи,
Словно темно-сивой кобылы моей жир, жир.
Хоть жир, хоть кровянка будет, хоть кровянка,
Дорогая родня пусть не будет обиженной.



3

Қурулу мылтық артынып алып,
Күүдүн учкүрын пис адып алдық.
Қубатту јуртун суражып алып,
Қыстың йақшызын пис алып алдық.

Қайышту мылтық пис артынып алып,
Қастың учкүрун пис адып алдық.
Қыймат-ақ јуртун суражып алып,
Қыстың йақшызын пис алып алдық.

4

Эм қуру талдың пажына, пажына,
Қүшқачаң қонтыр тем сурап, тем сурап;
Пис коңыр пайтал мал соғып, мал соғып,
Пис қуда түштүк, јурт сурап, јурт сурап.

Эм сары талдың пажына, пажына,
Саныскан қонтыр тем сурап, тем сурап.
Пис сары пайтал мал соғып, мал соғып,
Пис күйү түштүк јурт сурап, јурт сурап.

3

Заряженные ружья к плечу вскинув,
Быстро летящих лебедей подстрелили мы.
Расспросив о хороших родословных,
Хороших девушек в жены взяли мы.

Ружья на ремне к плечу вскинув,
Быстро летящих гусей подстрелили мы.
Расспросив о лучших родословных,
Хороших девушек в жены взяли мы.

4

На вершину сухого тальника, на вершину
Птичка села, еду отыскивая, отыскивая.
Мы каурую кобылу (на праздник) забили, забили,
Свататься приехали, о родне расспрашивая, расспрашивая.

На вершину желтого тальника, на вершину
Сорока села, еду отыскивая, отыскивая.
Мы соловую кобылу на праздник забили, забили,
Свататься приехали, о родне расспрашивая, расспрашивая.



5

Кұмақту көлди қуйбұртып јатан,
Қуудың палазы јўскўрегинай.
Қүрелў тойдо ойноп пил јатан,
Сер туғандардың жарышағынай.
Қағанду көлди қайнадып јатан,
Қастың палазы јўскўрегинай.
Қыймат жыргалда ойноп пил јатан,
Сер туғандардың чеченигинай.

6

Ағарып атқан таңдары йақшы,
Ашқа семирген малдары йақшы.
Ашқа семирген малдарын күткен,
Алтын ақчалу пайлары йақшы.

Алтын ақчазын аның кем көргөн?
Алыжып ичкен аштары йақшы!
Көгөрип атқан таңдары йақшы,
Көкө семирген малдары йақшы.

Көкө семирген малдарын күткен,
Күмүш ақчалу пайлары йақшы.
Күмүш ақчазын аның кем көргөн?
Көкүжип ичкен аштары йақшы!

А-на-на-на-на-на-на-на-на!

5

Песчаное озеро всколыхнулось,
Лебедята хорошо плавают.
На свадьбе с кюре стали играть,
Ваша родня красива.
Тростниковое озеро взволновалось,
Гусята хорошо плавают.
На богатой свадьбе стали играть,
Ваша родня степенна.

6

Белеющие рассветы хороши,
На зерне разжиревший скот хорош.
Вырастившие скот, на зерне разжиревший,
С золотыми монетами бай хороши.

Но золотые деньги их кто видел?
А мы собравшись, пьем хорошее вино!
Голубизной сияющие рассветы хороши,
На траве разжиревший скот хорош.

Вырастившие скот, на траве разжиревший,
С серебряными монетами бай хороши.
Но серебро их кто видел?
А мы веселясь, пьем хорошее вино!

А-на-на-на-на-на-на-на-на-на!



Иштер Упражнения

1. Пу сөстөрди сөзликте табып алыш, эзиңе алыш, чийип ал.

Найди в словаре значение этих слов, запомни и запиши их.

Тулбар, түт-, сийма-, туйук, ўйген, пектеп, сүк-, туши, эши, қалтар, қайыш, қалык, қары, жазы, ақ, пос, пайтал, қазы, қан, қайран, күүни, қыймат, тууган, қурулу, мылтық, артын-, қуу, уч-, ат-, қубат, сура-, қыс, қайыш, қас, қүш, жаш, коңыр, пайтал, мал, агар-, соқ-, қуда, түши-, саңыскан, сары, күйү, қумак, қуйбур-, пала, жүс-, күре, тої, қайна-, жырга-, чечен, таң-, аши, семир-, күт-, алтын, ақча, ич-, аши, көк, күмүш, көки.

Например:

түт- ‘держать, ловить’, қайран ‘дорогой, милый’, қыс ‘девушка, девочка, дочь’ ...

2. Пу чörчöктиң пöллүгештерин пириктир, чийип ал, орус тилине кöчүрүп ий.

Соедини вместе части выражений из сказки, запиши и переведи их на русский языок.

тулбарды	јазызы
туйук	ўйген
тужу жажына	пайталым
қалтарды	пайталым
қайыш	тутсаң
қары жажына	тутсаң
ана пайадым	тууғаным
ақ пос	ўйген
қайран	эш ползын
көк пос	эш ползын

қыймат	јақшызы
курулу	јурт
кубатту	јурт
қыстың	қонтыр
қайышту	мылтық
қыймат	мылтық
куру талдың	пажына
қүшқачақ	соғып
коңыр пайтал	түштүк
пис қуда	тууғаным
сары талдың	көл
саңыскан	көл
сары пайтал	қонтыр
пис күйү	пажына
қумақту	палазы
қуудың	палазы
қүрелү	соғып
қоғолу	түштүк
қастың	таң
ағарып атқан	той
ашқа семирген	ақча
алтын	ақча
көгөрип атқан	ичкен аштары
көккө	малдары
күмүш	семирген мал
көкүжип	таң

Например:

ағарып атқан таң ‘белеющаяся заря’, *сары талдың пажына* ‘на верхушку желтой ивы’, *пис күйү түштүк* ‘мы как зятья приходили’, *курулу мылтық* ‘заряженное ружье’...



Пириктирген сөстөрмынаң чörчöктиң учун куучын-эрмектер жазап ал.

Составь предложения по тексту с получившимися выражениями.

Например:

Сары талдың пажына қуши қонтыр. ‘На верхушку желтой ивы села птица’. *Аңчының қолында қурулу мылтық* ‘В руках охотника заряженное ружье’...

3. Жетпей жатан сөстөрди талдап, кидире турғузып, орус тилине көчүрүп ий.

Выбери и вставь пропущенные слова, переведи предложения на русский язык.

jaжына, jазызы, jaжы, jaжызын, jуртын, артынып, коңыр, қуда, қыймат, мылтық, талдың, тутсаң,

1. Тулбарды … сийман тут, туйук ўйгениң пектеп сүк!
2. Қалтарды тутсаң … тут, қайыш ўйгениң пектеп сүк!
3. Қалыктаң тапсаң jaжы тап, қары … эш ползын!
4. Ана Пайадым … ақ пос пайталым қазызы.
5. Қурулу … артынып алыш, пис қууды адыш алдық.
6. Қубатту … суражып алыш, қыстың … пис алыш алдық.
7. Қайышту мылтық … алыш, пис қасты адыш алдық.
8. … журтын суражып алыш, пис қыстың jaжызын алыш алдық.
9. Эм қуру … пажына күшқачақ қонтыр.
10. Пис … пайтал мал соғып, пис … түштүк, журт сурал.

Например: 1. *Тулбарды тутсаң сийман тут, туйук ўйгениң пектеп сүк!* ‘Если тулпара поймаешь, поглаживая, его держи, цельную узечку прочно ему надень!’

4. Эрмек-қуучының алыштыра чийген сөстөрди чыныча чијип ал.

Запишите слова предложений в правильном порядке.

1. таңдары ағарып атқан jaқшы
2. jaқшы малдары ашқа семирген
3. пайлары малдарын jaқшы күткен семирген ақчалу алтын ашқа
4. ааң кем алтын ақчазын көргөн ?
5. алыжып jaқшы аштары ичкен !
6. атқан таңдары көгөрип jaқшы
7. jaқшы малдары семирген көккө
8. малдарын күмүш күткен jaқшы көккө пайлары ақчалу семирген
9. көргөн ақчазын ааң күмүш кем ?
10. аштары jaқшы көкүжип ичкен !

Например: 1. Ағарып атқан таңдары jaқши.

5. Жетпей жатан сөстөрди скобкалардаң алып, чынынча кидирे турғузып, орус тилине көчүрүп ий.

Вставь пропущенные слова из скобок в правильной форме, переведи предложения на русский язык.

жазызы, ақчазын, артынып, көлди, көргөн, қастың, қонтыр, қуй-буртып, қумақту, қуудың, қыстың, пажына, пайталым, палазы, ползын, суражып, тапсан

1. Қалыктаң (тап-) jaқшы тап!
2. Ана Пайадым (жазы) ақ пос (пайтал) қазызы.
3. Қыймат тууғанын күни жал (пол-)!
4. Қурулу мылтық (артын-) алып, (куу) учқурын пис адып алдық.
5. Қыймат-ақ журтун (сурат-) алып, (қыс) jaқшызын пис алып алдық.
6. Эм қуру талдың (паш) қүшқачақ қонтыр.
7. Эм сары талдың пажына саңыскан (қон-).



8. (Кумақ) көлди (құйбур-) жатан, қуудың (пала) жүскүрегинай.
9. Қоғолу (көл) қайнадып жатан, (қас) палазы жүскүрегинай.
10. Алтын (ақча) ааң кем (көр-)?

Например: 1. *Қалықтаң тапсаң жақшы тан!* ‘Если среди народа ищешь – хорошо ищи!’

6. Пу сурақтарға қару пер.

Ответь на вопросы.

1. Тулбарды тудуп алыш, аға немези кидирерге керек?
2. Тууғанды қалықтаң педрегенде, қайында аларды табарға керек?
3. Пис қурулу мылтығыбысты артынып ийип, қандай қушты адыш алдық?
4. Алтын ақчалу пайлары немези күткен?

7. Чийген текстти теленет тилимынаң сарнаған сарынмынаң пирге қёрўп ий.

Прослушай исполнение песни по-телеутски с опорой на текст.



Сёзлик

Словарь

абыс	священник
ағар-	белеть
ағаш	дерево
ағыт-	отпускать
ада / аба	отец
адыш-	стреляться
ажыл-	всплывать
ай чыңыш	восход луны
ай	луна
айас	1. прил. ясный (<i>о погоде</i>); 2. прил. понятный; 3. нареч. ясно
аймак	селение, район
аймалу	лунообразный, округлый (<i>о топоре</i>)
айры	1. овраг; 2. развилка
айт-	говорить
айу	медведь
ақ	белый
ақай	предок
ақча	деньги
ақшы-	кашлять
алды	зверь
алқа-	благословлять
алқыш	благословление
алтын	1. сущ. золото; 2. прил. золотой
арақы	водка
арғымак	сказочный скакун
арда	любимый ребенок
арқа	спина
артық	1. прил. лишний; 2. нареч. лучше, больше



артын-	1. вытираться; 2. повесить на плечо / за спину
ат-	1. стрелять; 2. заниматься (<i>о заре</i>)
аш	1. еда, пища; 2. хлеб на корню; зерно; 3. <i>уст.</i> хлебное вино
јажа-	жить
јажыл	зеленый
јазы	поле, степь
јай-	раскатывать, расстилать
јайна-	1. томиться; 2. умолять
Јайык	р. Урал
јайын-	взмахивать
јақа	воротник
јақшы	1. <i>прил.</i> хороший; 2. <i>нареч.</i> хорошо
јал	грифа
јалбақ	широкий, плоский
јаман	плохой, злой
јан	бок; сторона
јаңыс	одинокий
јар	яр, обрывистый берег
јараш	красивый
јарғақ	дубленый тулуп
јарлан-	распускаться (<i>о листьях и цветах</i>)
јас	весна
јастык	подушка
јаш	1. <i>прил.</i> молодой; зеленый; 2. <i>сущ.</i> возраст
јеекен	камыш
јен	рукав
јен учы	обшлаг рукава
јенил-	1. облегчать; 2. уступать, быть побежденным
јер	1. место; 2. земля, местность
јерен / јеерин	рыжий, игреневый (<i>о лошади</i>)
јесте	муж старшей сестры
јет-	достигать

јинji	жемчуг; бусы
јол	путь, дорога
јоок	отрада, утешение
јўр-	ходить
јўрек	сердце
јурт	жилище, стойбище
јїс- I	плавать
јїс II	сотня
јуу-	1. собирать, копить; 2. хоронить
јуулаш-	сражаться, воевать
јуун-	собираться
јуунат-	собирать; соединять
јыл	год
јырга-	пировать
јыргат-	угощать, потчевать
ич-	пить
ичинде	нареч. внутри
кел-	приходить
келиш-	сходиться, быть похожим
кеме	лодка
кең	широкий, просторный
кес-	резать, рубить
кеч I	нареч. поздно
кеч- II	переправляться, переплыть
кечире	нареч. через
кечкиде	нареч. вечером
кий-	носить (<i>одежду</i>); надевать
кёгёр-	синеть; зеленеть
кёжёгö	1. штора, занавеска; 2. свадебный полог над кроватью
кёк	1. <i>прил.</i> зеленый; синий; 2. <i>суц.</i> зеленая трава
кёки- / кёкү-	1. радоваться; 2. хвалиться
кёкшўн / кёкшён	старец



коңыр	каурый (<i>о лошади</i>)
көр-	смотреть; видеть
көрмөс	1. черт, дьявол; 2. злой дух
кös	глаз
күйү	зять
күмүш	1. <i>суц.</i> серебро; 2. <i>прил.</i> серебряный
күн чығыш	восток
күн	солнце
күнек	платье
күре	свадебный помост вокруг казана
күс	осень
күт-	пасти; выращивать
күүни	желание
күч	сила
күчү / кичү	маленький
қаат	женщина
қабырға	ребро
қажат	холм
қазақ	русский
қазы	брюшное сало
қайдаң	нареч. откуда
қайна-	кипеть
қайран	дорогой, милый
қайт-	что делать?
қайың	береза
қайыш	сыромятный ремень
қайышқаң	волнообразный, изогнутый
қалјымак	дикий, грубый
қалаш	рус. хлеб
қалтар	мухортый (<i>о лошади</i>)
қалың	народ, люди
қалың	1. толстый; 2. калым, выкуп за невесту
қамду / қанду	выдра

қамча	плеть
қамыш	камыш
қан	1. кровь; 2. кровяная колбаса
қанат	крыло
қани	нареч. куда
қапқақ	крышка
қар	снег
қара суу	родник, источник
қара	черный
қаранат	смородина
қарачкы	1. <i>суц.</i> темнота; 2. <i>прил.</i> темный; 3. <i>нареч.</i>
темно	
қарға- I	проклинать, ругать
қарға II	ворона
қарлығы	ласточка
қарчыға	ястреб
қары	старый
қарыш	пядь (<i>мера длины</i>)
қас- I	копать
қас II	гусь
қат	письмо
қату	твёрдый
қатчы	писарь
қачар	скула
қаш	1. берег; 2. бровь
қашта-	идти вдоль берега
қоғо	тростник
қозы	ягненок
қой	овца
қойрық	хвост
қолтық	подмышка
қолтықта-	держать под мышкой
қомырғай	дудка (<i>у растения</i>)



қомыс	1. комус (<i>муз. инструмент</i>); 2. посиделки, вечеринка
қон-	1. садиться (<i>о птицах</i>); 2. ночевать
кубат	радость, веселье
кубатту	веселый
куда	сват
кудул-	исчезать; погибать
күйбур-	1. вертеться (<i>о вихре</i>); 2. озорничать, шалить
кулаш	сажень (<i>мера длины</i>)
кулугур	негодник
күм / қумак	песок
күмдүс / қундус	бобр
кур	пояс
курқун	крыло
куру	сухой
курулу	заряженный (<i>об оружии</i>)
курч	острый
курчан-	подпоясываться
кусқун	ворон
күт	1. душа; 2. счастье, удача
күү	лебедь
куш	птица
қызыл	красный
қыймат	дорогой
қыр	хребет
қырчын	кустарник
қыс	1. девочка, девушка; 2. дочь
лапқа	рус. лавка, магазин
май	масло, жир, сало
майрық / мойрық	кривоногий, косолапый
мал	1. скот; 2. лошадь
матор	уст. красивый, пригожий
миис	лезвие

мин-	ехать верхом
мун	тысяча
мылтық	ружье
неке-	1. взыскивать; 2. преследовать
нерек	нареч.зачем
ойно-	играть
ойын	игра
ölön	трава
омуртқа	позвонок
ончо	нареч. все, весь
оро-	оборачивать
öрт	пожар
ортө	середина
öс I	сам
öс- II	расти
öt-	1. пройти, миновать; 2. протыкать
от-	ломать, разрушать
отыр-	сидеть
ошқош	1. нареч. словно; как будто; 2. быть похожим на что-либо
паза	нареч. снова; еще раз
пай	1. прил. богатый; 2. сущ. богач, бай
пайат	1. р. Бачат; 2. речка, река
пайрам	праздник
пайтал	1. молодая кобылица; 2. жертвенное животное
пақаты-	восхищаться
пала	ребенок, дитя
пас	1. давить; 2. наступать
паш	1. голова; 2. верхушка
пашқа	другой
пек	1. прил. крепкий, сильный; 2. нареч. крепко
пектеп	нареч. крепко,очно
пел	поясница



пери	нареч. сюда, в эту сторону
ниде	нареч. немного, чуть-чуть
пийик	высокий
пойло-	двигаться вдоль чего-либо
пойлу	статный, красивый
пёрёк	пирог
поромой	своенравный, упрямый
нос	серый
пудақ	ветка, сук
пүдүм	верность, честность
пүрлен-	покрываться листьями
пуун	нареч. сегодня
пуур	печень
сағал	борода
сағын-	тосковать; думать о ком-то
сақта-	ждать
сал-	класть
салам	рус. солома
салқын	ветер
саңыскан	сорока
сарна-	петь
сары	желтый
сас	1. болото; 2. согра; 3. лиственный лес
семир-	жиреть, толстеть
серип	рус. серп
сийман-	гладить
соқ-	1. бить; 2. резать, забивать (<i>животное</i>)
сös	1. слово; 2. брачное предложение
сös пер-	предложить вступить в брак
сүк-	1. вставлять, окунать; 2. прятать
сура-	спрашивать
сүү- I	остывать
сүү II	1. вода; 2. река

сууза-	хотеть пить
сылу	красивый
сын	1. хребет (<i>горный</i>); 2. стан, стать, осанка
тайақ	посох
тайқа	высокая лесистая гора
так	голый
тал	ива, тальник
талқан	талкан (<i>мука из жареного ячменя</i>)
тамқы	табак
тамқы тарт-	курить
таң	заря
тап-	находить
тарт-	тащить, тянуть
ташта-	бросать
те-	говорить
теген	называемый
тем	время, срок
темир	1. <i>сущ.</i> железо; 2. <i>прил.</i> железный
тенек	глупый, недалекий
теп-	лягать, пинать
терек	тополь
терен	глубокий
тик-	шить
тöбö	обух (<i>topora</i>)
тöгүл-	проливаться, просыпаться
тöжöк	постель
той	1. пир, праздник; 2. свадьба
тöк-	1. проливать; 2. издавать (крик)
толук	угол
тöмöн	1. <i>сущ.</i> низ, нижняя часть; 2. <i>нареч.</i> внизу
тöң	бугор, холм
торқо	шелк
тöрү / тöрө	1. род, поколение; 2. начальник, чиновник



түгезе	<i>нареч.</i> всё, все, весь
туйғақ	копыто
туйук	цельный, нетронутый
тулбар	1. мифический крылатый конь; 2. кляча, худая лошадь.
түлкү	лисица
түмэн	десять тысяч
түн	ночь
түнүк	дымоход
турла-	пастьись
тут-	ловить; держать
туу-	рождаться(ся)
тууган	родной
түш-	1. падать; 2. спускаться
туш	время; случай; обстоятельство
тырма-	царапать
тыт	лиственница
уйла- / ыйла-	плакать, рыдать
уқ-	слушать
улус	народ; стойбище
ўн	голос; звук
ур-	литъ
ўрӯс	пена
ус	1. кузнец; 2. мастер, ремесленник
уул	1. парень; 2. сын
ут-	качать
уч-	летать
учкур	быстрота
ўй	дом
ўйген	узда
ўие	сустав, сгиб
чайбал-	плескаться, колебаться
чайна-	жевать

чалқан	репа
чана	лыжи
чаңқыр	голубой
чара	кубок, чаша
чач	волосы
чел-	отбрасывать
чепкен	суконный халат
чертеш-	давать клятву
чечен	1. аккуратный; 2. красноречивый
чий-	писать
чом-	плавать, купаться
чығар-	выпускать
чық-	выходить
шуула-	шуметь; шуршать
эдек	пола одежды
Эдил	р. Волга
эжик	дверь
эйе	старшая сестра
эл	народ
эмтири	<i>вспом. слово</i> вот же! оказывается!
эне	мать
эрин	губа
эрке(н)	1. <i>сүц.</i> баловень, неженка; 2. <i>прил.</i> любимый (<i>о человеке</i>)
эрте	<i>нареч.</i> рано
эт-	делать
эш	1. друг; 2. спутник



Чың қарулар

Ответы

Мырат-Пий

Упражнение 2.

Эдил	теген суу
эдегинде	эл полор
Жайық	теген су
јақазында	эл полор
эки чомзом	кечерим
мен келгемде	јеңилген
јаңыс чомзом	кечерим
пир ағашта	мунұ пудақ
пир пойыңа	мунұ кижи
jүс	пудақ
jүс	кижи
пир кижиден	нези артық
қара сууға	қан уруп
қуру јерге	öрт салып
эл јақшызын	табарым
қуру јерге	öрт салып
јурт јақшызын	табарым
қас	түжүрбес көл
қуу	қондырбас көл
јууға	чық
јаңыс энем	санандым
қара арғамақ	таштадың
қарачы чана	таштадың

қайындаң	мойрық чыққанмын
қалъимақ	тенек тууғанмын
тёндö салза	түжүлбес
эки ташты	қолтықтап
Эдил кечкен	Мырат мен
экидең жууға	түжүп
Жайық кечкем	Мырат мен

Упражнение 4.

1. Эдил теген суу келер, аны қаниип кечерзиң?
2. Эдегинде эл полор, аны қаниип өдörзиң?
3. Жайық теген суу келер, аны қаниип кечерзиң?
4. Яқазында эл полор, аны қаниип өдörзиң?
5. Эдил теген суу эмтири ; эки чомзом кечерим.
6. Эдегинде эл эмтири, мен келгемде јенилген.
7. Жайық теген суу эмтири; јаңыс чомзом кечерим.
8. Пир ағашта муң пудақ, пу кезейин тедиң бе?
9. Пир пойыңа муң кижи адыйжайын тедиң бе?
10. Қара арғымақ таштадың, арғымақты қайдаң аларзың?

Упражнение 5.

1. Қара суга қан уруп суузаганда ичермин.
2. Күрү јерге ѡрт салып өлөң жақшызын табарым.
3. Қасты пажын ағарқан адаңды неге ыйлаттың?
4. Қайындаң мойрық чыққанмың, қажатқа салза түжүлбес.
5. Қалъимақ тенек тууғанмын, қарғаның сөзүне келишпес.
6. Пудактың мойрық чыққанмын, тёндö салза түжүлбес.
7. Поромой тенек тууғанмын, жақшының сөзүне келишпес.
8. Эки ташты қолтықтап Эдил кечкен Мырат мен.
9. Жаңыс ташты қолтықтап Жайық кечкем Мырат мен.
10. Жаңысқан жууға кирдим, жақшы жандым Мырат мен.



Упражнение 6.

1. Эдегинде эл полор, аны қаниип ёдёрзин?
2. Жайық теген су келер, аны қаниип кечерзин?
3. Жақазында эл полор, аны қаниип ёдёрзин?
4. Жайық теген су әмтири; жаңыс чомзом кечерим.
5. Жақазында эл әмтири; мен келгемде јенилген.
6. Пир ағашта жүс пудак, пу кезейин тедиң бе?
7. Пир пойыма жүс кижи пир кижидең нези артык?
8. Қара суға қан уруп суу қайдан ичерзин?
9. Қуру јерге ѡрт салып өлөң қайдан табарзын?
10. Қалықпылан өртежип жақшы қайдан көрөрзүн?

Табыр**Упражнение 2.**

табырдың қызы	јинжилү
матор	қыстар
јас	кел жат
јаш ағаш пажы	пүрлен жат
јастың	пайрамы
јыл	пажы
јаштар ойнойтон	тем кел жат
көп ағаш пажы	шуулап жат
күстүң	пайрамы
күчүлөр ойнор	тем кел жат
ақ	тайқа
алдызы	қайда турлайтан?
ақайым алқыжы	joқ ползо
көк	тайқа

кёкшүн алқыжы	јоқ ползо
јажыл	чепкен
меең жатқан	јерим Ана-Том
қызыл	чепкен
қырчыны	сылу
öскөн	јерим
алтын қапқақтаң	ажыл жат
ақ ўрүс полып	јайыл жат
күмүш қапқақтаң	ажыл жат
қайышқақ серип	миизи јоқ
кату	салам
қарыш полғон қойруқту	қанду
пистиң қарылар	сағалду
кулаш полғон қойруқту	қундус
јеекендү	көл
јеекен тартатан	тем
јеңниң	учы
јаштар ойнойтон	тем
коғолу	көл
коғо тартатан	тем
агарған сынға	јол
қайран ақайдың	алқыжы
көгөргөн сынға	јол
көк постың	туйғақ
қайран көкшүнин	алқыжы
јажыл қашқа	једилбей



Упражнение 4.

1. Табырдың қызы жинжилү.
2. Эм жазым кел жат, жаш ағаш пажы пүрлен жат.
3. Жастың пайрамы жыл пажы, жаштар ойнойтон тем кел жат.
4. Эм күзүм кел жат, көп ағаш пажы шуулап жат.
5. Күстүң пайрамы жыл пажы, күчүлер ойнор тем кел жат.
6. Ақ тайқа пууры қар алза, алдызы қайда турлайтанды?
7. Көк тайқа пууры қар алза, көп алды қайда турлайтанды?
8. Көкшүн алқыжы жоқ ползо, күчүлер қайдаң көк көртөн?
9. Ай жажыл чепкен жайғандый, миен жатқан жерим.
10. Қызыл чепкен жайғандый, қырчыны сылу, Пайадым.

Упражнение 5.

1. Күстиң ақайдың алқыжы, ақ ўрүс полып жайыл жат.
2. Күнүжин Томдо көрзөгөр, күмүш қапқақтаң ажыл жат.
3. Қайышқаң серип миизи жоқ, кату саламга эдем жоқ.
4. Ай қарыш қойрықту қанду полғон.
5. Ай қулаш қойрықту қундус полғон.
6. Жеекендү көлдө жақазы, жеекен тартатан тем кел жат.
7. Женниң учынаң тудужуп, жаштар ойнойтон тем кел жат.
8. Қоғолу көлдөң жақазы, қоғо тартатан тем кел жат.
9. Қолдоң учынаң қабыжып, күчүлер ойнор тем кел жат.
10. Жаштар ойнойтон жажыл қаш.

Упражнение 6.

1. Қыстар ойнойтон қызыл қаш.
2. Қайран ақ постың жоон туйғақ ағарған сынға жол салған.
3. Қайран ақайдың алқыжы Ана-Томғо жүрт салған.
4. Көк тайқа пууры қар алза, көп алды қайда турлайтанды?
5. Көкшүн алқыжы жоқ ползо, күчүлер қайдаң көк көртөн?
6. Ай жажыл чепкен жайғандый, миен жатқан жерим.

7. Јеңниң учынаң тудужуп, јаштар ойнойтон тем кел јат.
8. Қоғолу көлдөң јақазы, қоғо тартатан тем кел јат.
9. Қайран көк постың јоон түйғақ көгөргөн сынға ѡол салған.
10. Қайран көкшүниң алқыжы күнүжи Томғо јурт салған.

Чучеке

Упражнение 2.

Пайат	јаны
қуштар	сарнап јат
құштың	ўни
сен сарнап	јатандый
суудун јанда	ағаштар көп ѡс јат
салқын аларды	уут јат
мен сени	сақтап јадым
нерек сен	маа чықпайан?
чаңқыр торқо	күнек
күнегиңди	кийип алзаң
көстөринге	келиш јат
јастың айас	күндери
парарға сөзин	перип ий!

Упражнение 4.

1. Пайат јанда јүргемде, ончо қуштар сарнап јат.
2. Қуштар ўнён уққамда, сен сарнап јатандый.
3. Суудун јанда ағаштар көп ѡс јат.
4. Салқын аларды уут јат.
5. Сени мен сақтап јадым.
6. Нерек сен маа чықпайан?
7. Чаңқыр торқо күнегиңди кийип алзаң!



Упражнение 5.

1. Ол күнең көстөрингө келиш жат.
2. Жастың айас күндерин jaқшы.
3. Мен арақы ичпей јадым, тамқы тартпай тур қойдым.
4. Парага сөзинң маға перип ий!

Үрэй

Упражнение 2.

чалқанду	қалаш
чайбалбай	пай полғор
чарамынаң	чыққар
айға тиккен	ўй
ааң ичинде	әйекем
јетон пеш јаш	јажазын
күнге тиккен	ўй
ааң ичинде	јестем
јетон јашты	јажазын
айулар келип	тырмазын
көрмөстөр келип	тырмазын
қомысқа ақчазы йок	парбағар
пуун парбазар	паза паспағар

Упражнение 4.

1. Чалқанду қалаш перигер, чайбалбай туруп пай полғор!
2. Чарамынаң ал чыққар, чайбалбай туруп пай полғор!
3. Айға тиккен ўйлеригер алтынмынаң курчанзындар!

Упражнение 5.

1. Ўй ичинде эйекем јетон пеш јашқа јажазын!
2. Күнгө тиккен ўйин құмұшмынаң қурчанзын!
3. Ўй ичинде јестем јетон јашты јажазын!
4. Айға тиккен ўйинди айулар келип тырмазындар!
5. Күнгө тиккен ўйинди көрмөстөр келип тырмазындар!
6. Қомысқа ақчазы јоқ парбағар!
7. Пуунқы-ла күнде парбазар, паза қомыс, теп, паспағар!

Мырзалай-јигит јаару**Упражнение 2.**

чачычағың јараш	тегендер
чықсаң чачың	көрёйин
аттардың	жалдары
саста ёскён	қараңат
чықсаң	пери
лапқадағы	перчатқа
айағажың	јараш тегендер
базардағы	башмақ
сынычағым	незин көрözин
көлдө ёскён	қоғо

Упражнение 3.

1. Қолычағым незин көрözин, Мырзалай-јигит йару?
2. Лапқадағы перчатқады көрбөйндең, йару!
3. Айағажың йараш тегендер, Апақын-қыс йару.
4. Чықсаң пери көрёйин, Апақын-қыс йару!
5. Айағажым незин көрözин, Мырзалай-јигит йару?



6. Базардағы башмақты көрбөгөндең, йару!
7. Сынычағың йараш тегендер, Апақын-қыс йару.
8. Чықсан сиңиң көрйин, Апақын-қыс йару!
9. Сынычағым незин көрөзин, Мырзалай-јигит йару?
10. Көлдөң оскөн қоғоды көрбөгөндең, йару!

Упражнение 4.

1. Чықсан чачың көрйин, Апақын-қыс йару!
2. Йақшы аттардың үалдары көрбөгөндең, йару!
3. Көзичегиң јараш тегендер, Апақын-қыс йару.
4. Саста оскөн қараңаты көрбөгөндең, йару!
5. Қолычағың јараш тегендер, Апақын-қыс йару.
6. Чықсан пери көрйин, Апақын-қыс йару!
7. Лапқадағы перчатқады көрбөгөндең, йару!
8. Айағажым незин көрөзин, Мырзалай-јигит йару
9. Чықсан сиңиң көрйин, Апақын-қыс йару
10. Көлдөң оскөн қоғоды көрбөгөндең, йару!

Упражнение 5.

1. Айағажым незин көрөзин, Мырзалай-јигит йару?
2. Айағажың јараш тегендер, Апақын-қыс йару.
3. Базардағы башмақты көрбөгөндең, йару!
4. Қолычағым незин көрөзин, Мырзалай-јигит йару?
5. Лапқадағы перчатқады көрбөгөндең, йару!
6. Сынычағым незин көрөзин, Мырзалай-јигит йару?
7. Көлдөң оскөн қоғоды көрбөгөндең, йару!
8. Сынычағың јараш тегендер, Апақын-қыс йару.
9. Чықсан пери көрйин, Апақын-қыс йару!
10. Чықсан сиңиң көрйин, Апақын-қыс йару!

Пала пайлаған сарыны

Упражнение 2.

қани	пар жазың
талқан	төгүл қалтыр
эрте турбас	қаттар
эрин суубес	каттар
јар пажында	отурғам
талычақ пажын	одоғом
кеч	туратан энелер
түүнүгинең	пилетем
яңыс қолын	тудатам
майға сүкқан	пörögöш

Упражнение 3.

1. Түндө қани пар жазың?
2. Төмөн талқан төгүл қалтыр.
3. Аны жууп пар јадым.
4. Эрте турбас қаттарды түүнүгинең пилетем.
5. Эрин суубес каттардың қачарында қаны јоқ.
6. Мян, мяң, қойоноқ, јар пажында отурғам.
7. Јар пажында отуруп, талычақ пажын одоғом.
8. Кеч туратан энелерди мен түүнүгинең пилетем.
9. Мен эки қолын тудатам.
10. Мян, мяң, қойоноқ – мен түгезезин кörötöм!

Упражнение 4.

1. Јар пажында отуруп, талычақ пажын одоғом.
2. Аны жууп пар јадым.
3. Кеч туратан энелерди мен түүнүгинең пилетем.
4. Мен эки қолын тудатам.
5. Мян, мяң, қойоноқ – мен түгезезин кörötöм!



6. Мян, мяң, қойоноқ, жар пажында отурғам.
7. Төмөн талқан төгүл қалтыр.
8. Түнде қани пар жазың?
9. Эрин суубес каттардың қачарында қаны јоқ.
10. Эрте турбас қаттарды түнүгинең пилетем.

Упражнение 5.

1. Төмөн талқан төгүл қалтыр.
2. Эрте турбас қаттарды түнүгинең пилетем.
3. Аны жууп пар јадым.
4. Жар пажында отуруп, талычақ пажын одогом.
5. Кеч туратан энелерди мен түнүгинең пилетем.
6. Мен эки қолын тудатам.
7. Мян, мяң, қойоноқ – мен түгезезин кörötöм!
8. Түнде қани пар жазың?
9. Эрин суубес каттардың қачарында қаны јоқ.
10. Мян, мяң, қойоноқ, жар пажында отурғам.

Той сарыны

Упражнение 2.

алқа	қалығар
қызыл	жар
кубатту	журт
күнге тиккен	кёжёгө
түшкен журтуна	кут ползын
айға тиккен	кёжёгө
алқа перген	ардазы
öскө тартқан	қыс
эки қанадын	жайынып
Эдилди	кечкен қас

јаңыс қанадын
Жайықты
куда түшкенин
қастың учқурун
ақ посқо
көк посқо
күмүш чайналсын
қайыннаң тартқан
қары жажыңа
теректен

тәмир тайақтаң
қайышту
қалын јуртқа
курулу
элим јырғатқан
парған јуртуна
пасқан јери
палалу
қозылу
öскө тартқан

пууру пашқа
қызыл јардың
көкшөним алқыш
ақайымның салған
тууган јуунап
кечире көрзөм
куру талдың
кушқачаң
сары талдың
саңысқан

јайынып
кечкен қас
кем пилзен
кем пилер
суққан ўйген
суққан ўйген
уузына
тайақ
эш ползын
тартқан тайақ

пек ползын
мылтық
пақатып
мылтық
қыс
кут ползын
тақ ползын
қой
қой
қыс

тууган
қарлығы
пер қалзын
јурт ошқош
сақтап јат
көк јалбак
пажына
қонтыр
пажына
қонтыр



Упражнение 3.

1. Кубатту јуртқа пар јадық.
2. Ол күнгө тиккен көжөгөм.
3. Көкү перген ардазы түшкен јуртуна қут ползын!
4. Ол пура соққон ус јақшы.
5. Ёскö тартқан қыс јақшы.
6. Эдилди кечкен қас јақшы.
7. Элге јыргатқан қыс јақшы.
8. Јайықты кечкен қас јақшы.
9. Куркунын јайып учпаза ай, қуудың учқурын кем пилзен эде?
10. Ақ посқо суққан ўйгенин алтын чайналсын уузына.

Упражнение 4.

1. Алқа перген ардазы алған јажына эш ползын!
2. Қайыннаң тартқан тайағым қамыш тайақтаң пек ползын!
3. Теректен тартқан тайағың темир тайақтаң пек ползын!
4. Қайышту мылтық артынып қастың јақшызын ол атты.
5. Қалын јуртқа пақатып, қыстың јақшызын ол алды.
6. Курулу мылтық артынып, қуудың учқурын ол атты.
7. Кубатту јуртқа пақатып, қыстың јақшызын ол алды.
8. Јаңыс қанадын јайынып ай, Јайықты кечкен қас јақшы.
9. Айға тиккен көжөгөм ай чығар јаннаң јайылзын!
10. Алқап перген ардабис парған јуртына қут ползын!

Упражнение 5.

1. Эм пасқан јери тақ ползын, палалу қойдоң көп ползын!
2. Эм тепкен јери тақ ползын ай, қозылу қойдоң көп ползын!
3. Жалбақ-жалбақ темирди эм јайа соққон ус јақшы.
4. Кубатту јуртқа пар јадық – қарылар алқыш пер қалғар!
5. Көкүлү јуртқа пар јадық – көкшөним алқыш пер қалзын!

6. Көкшөним салған јуртында көп тууған јуунып сақтап жат.
7. Пис қонур пайтал мал соғуп қуда түштүк јурт сурап.
8. Сары талдың пажына ай, саңысқан қонтыр.
9. Пис сары пайтал мал соқтык.
10. Пис јурт сурап күйү түштүк.

Тапқақтар

Упражнение 2.

тулбарды	тутсаң
туйук	ўйген
тужу јажына	эш ползын
қалтарды	тутсаң
қайыш	ўйген
қары јажына	эш ползын
ана пайадым	јазызы
ақ пос	пайталым
қайран	тууғаным
көк пос	пайталым
қыймат	тууғаным
курулу	мылтық
қубатту	јурт
қыстың	јақшызы
қайышту	мылтық
қыймат	јурт
куру талдың	пажына
қүшқачақ	қонтыр
қоңыр пайтал	соғып
пис қуда	түштүк



сары талдың	пажына
санысқан	қонтыр
сары пайтал	соғып
пис күйү	түштүк
құмакту	көл
куудың	палазы
күрелү	той
қоғолу	көл
қастың	палазы
ағарып атқан	таң
ашқа семирген	малдары
алтын	ақча
көгөрип атқан	таң
кёккө	семирген мал
күмүш	ақча
көкүжип	ичкен аштары

Упражнение 3.

1. Тулбарды тутсаң, сиймап тут, туйук ўйгениң пектеп сүк!
2. Қалтарды тутсаң жақшы тут, қайыш ўйгениң пектеп сүк!
3. Қалықтаң тапсаң жақшы тап, қары жажына эш ползын!
4. Ана Пайадым жазызы ақ пос пайталым қазызы.
5. Қурулу мылтық артынып алып, пис қууды адып алдық.
6. Қубатту журтын суражып алып, қыстың жақшызын пис алып алдық.
7. Қайышту мылтық артынып алып, пис қасты адып алдық.
8. Қыймат журтын суражып алып, пис қыстың жақшызын алдып алдық.
9. Эм қуру талдың пажына қүшқачақ қонтыр.
10. Пис коңыр пайтал мал соғып, пис қуда түштүк, журт сурап.

Упражнение 4.

1. Ағарып атқан таңдары jaқшы.
2. Ашқа семирген малдары jaқшы.
3. Ашқа семирген малдарын күткен алтын ақчалу пайлары jaқшы.
4. Алтын ақчазын ааң кем көргөн?
5. Алыжып ичкен аштары jaқшы!
6. Көгөрип атқан таңдары jaқшы.
7. Көккө семирген малдары jaқшы.
8. Көккө семирген малдарын күткен күмүш ақчалу пайлары jaқшы.
9. Күмүш ақчазын ааң кем көргөн?
10. Көкүжип ичкен аштары jaқшы!

Упражнение 5.

1. Қалықтаң тапсаң jaқшы тап!
2. Ана Пайадым јазызы ақ пос пайталым қазызы.
3. Қыймат тууғанын күни жал ползын!
4. Қурулу мылтық артынып алыш, қуудың учкурын пис адыш алдық.
5. Қыймат-ақ јуртун суражып алыш, қыстың jaқшызын пис алыш алдық.
6. Эм қуру талдың пажына қүшқачақ қонтыр.
7. Эм сары талдың пажына саңыскан қонтыр.
8. Құмакту көлди қуйбуртып жатан, қуудың палазы јўскўрегинай.
9. Қоғолу көлди қайнадып жатан, қастың палазы јўскўрегинай.
10. Алтын ақчазын ааң кем көргөн?



Функ Дмитрий Анатольевич
Токмашев Денис Михайлович

ТЕЛЕУТСКИЙ ФОЛЬКЛОР
ЛИРИКА

Учебное пособие для учащихся 5–9 классов

Оригинал-макет *Л.Д. Кривцова*

Подписано к печати 24.06.2022 г. 70×100 1/16.
Гарнитура Times. Печ. л. 7,5. Усл печ. л. 6,9.